

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในงานวิจัยเรื่อง หญิงชรา : ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ผู้วิจัยสนใจศึกษาเรื่องภาพตัวแทนของหญิงชราที่เป็น “คนค้นเรื่อง” (ตัวละครหลัก) ในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ว่า ได้ถูกประกอบสร้างและให้ความหมายในลักษณะอย่างไร ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น และภาพตัวแทนดังกล่าวมีผลต่อการรับรู้ของผู้รับสารที่มีโลกแห่งความจริง (World of Reality) รองรับว่า เหมือนหรือแตกต่างกันหรือไม่ อย่างไร เพื่อจะได้ทราบลักษณะภาพตัวแทนของหญิงชราและกระบวนการประกอบสร้างภาพตัวแทนของสื่อมวลชน ซึ่งภาพตัวแทนดังกล่าวอาจเป็นผลสะท้อนให้ผู้ที่เกี่ยวข้องในฐานะผู้ส่งสารตระหนักในการนำเสนอภาพตัวแทนบนพื้นฐานความถูกต้องเหมาะสมและเป็นจริง อันจะนำมาซึ่งการจดจำรับรู้ภาพต่างๆ ผ่านโลกแห่งความหมาย (World of Meaning) ของผู้รับสาร

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงได้เลือกแนวคิด ทฤษฎีและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อนำมาใช้เป็นเครื่องมือหรือแนวทางในการศึกษาประเด็นดังที่ได้กล่าวมา โดยแนวคิดและทฤษฎีที่นำมาใช้ในการศึกษามีดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเรื่องผู้สูงอายุหรือคนชรา (Elderly People)
2. แนวคิดเรื่องคนชายขอบ (Marginal People) และกระบวนการกลายเป็นคนชายขอบ (Marginalization)
3. แนวคิดเรื่องภาพตัวแทน (Representation)
4. แนวคิดเรื่องสื่อมวลชนกับการสร้างความเป็นจริงทางสังคม (Social Construction of Reality)
5. แนวคิดเรื่องสารคดี (Documentary)
6. แนวคิดเรื่องเล่าเรื่อง (Narration)
7. แนวคิดเรื่องการเข้ารหัสและถอดรหัส (Encoding & Decoding)

แนวคิดเรื่องผู้สูงอายุหรือคนชรา

ผู้สูงอายุ คนชรา : ความหมายทางสังคมและวัฒนธรรม

“ใครๆ ก็อยากเติบโตใหญ่ แต่ไม่มีใครอยากแก่ ใครๆ ก็อยากไปสวรรค์แต่ไม่มีใครอยากตาย”

ข้อความดังกล่าวเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงในชีวิตมนุษย์ที่ไม่มีใครจะปฏิเสธได้ คำว่า “ชรา” มีรากศัพท์มาจากภาษาบาลี หมายถึง แก่ด้วยอายุ ชำรุดทรุดโทรม (ปรีชา อุปโยคิน และคณะ, 2538, น. 8) ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมทั้งทางกายและจิตใจ เกิดความหดหู่และสิ้นหวัง ดังนั้น จึงได้นำคำว่า “ผู้สูงอายุ” ที่ให้ความหมายในเชิงคุณค่าที่สูงกว่าทั้งวัยวุฒิ คุณวุฒิ เกียรติ และศักดิ์ศรี มาใช้แทน (สุทธิชัย จิตะพันธ์กุล, 2545, น. 1)

องค์การสหประชาชาติ ได้ให้ความหมายของผู้สูงอายุไว้ว่า เป็นบุคคลทั้งเพศชายและเพศหญิงที่มีอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไป (คณะกรรมการการวิสามัญสวัสดิการผู้สูงอายุและพัฒนาสังคม, 2534, น. 1)

ความหมายดังกล่าวได้สอดคล้องกับการให้นิยาม “คนชรา” ขององค์การอนามัยโลก ที่ได้กำหนดเกณฑ์กลางไว้ว่า ผู้ที่มีอายุ 60 ปี ถือว่าเป็นคนชรา (The aged) โดยเกณฑ์ดังกล่าวจะสัมพันธ์กับสภาพทางสังคมตามกฎหมาย เพื่อให้บุคคลพ้นภาระหน้าที่ทำงานประจำ โดยจะได้รับบำเหน็จบำนาญหรือค่าเลี้ยงดูเมื่อก้าวสู่บทบาทตามที่กฎหมายกำหนดให้เป็นผู้ชราภาพ (ปรีชา อุปโยคิน และคณะ, 2538, น. 9)

ศศิพัฒน์ ยอดเพชร และศิริพร จิรวัดน์กุล (2544 อ้างถึงใน จุฑามณี สมบูรณ์สุทธิ, 2547, น. 9) ได้อธิบายว่า การกำหนดอายุที่เรียกว่าคนแก่หรือคนชรานั้น ส่วนใหญ่จะระบุว่ามีอายุ 60 ปีขึ้นไป และใช้เกณฑ์อื่นๆ มาพิจารณาประกอบ เช่น เกณฑ์ความสามารถในการทำงานของร่างกาย เกณฑ์จากสภาวะบทบาททางสังคม เกณฑ์จากสภาวะทางจิตใจ เป็นต้น

ส่วนในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2535 ได้ให้ความหมายคำว่า “ชรา” ไว้ว่า แก่ด้วยอายุ ชำรุดทรุดโทรม ซึ่งมีนัยของความเสื่อม ความเศร้าหมอง ไม่เจริญงอกงาม (ปรีดา เฉลิมเผ่ากอนันต์กุล, บรรณานุกรม, 2544, น. 11)

โดยสรุปแล้ว การให้นิยาม “ผู้สูงอายุ” “คนแก่” หรือ “คนชรา” นั้น ไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัวแน่นอน แต่จะขึ้นอยู่กับบริบททางสังคม วัฒนธรรม ค่านิยม และวิถีการดำเนินชีวิตของคนในสังคมด้วย กล่าวคือ แต่ละสังคมมักใช้บทบาทในสังคมของผู้สูงอายุเป็นเกณฑ์ เช่น ในสังคมดั้งเดิม ผู้สูงอายุจะมีบทบาทที่แสดงถึงความเป็นผู้นำหรือมีความรับผิดชอบสูง ส่วนสังคมสมัยใหม่

จะใช้อายุตามปฎิบัติเป็นเกณฑ์ในการกำหนดแทน เช่น ผู้สูงอายุในประเทศสหรัฐอเมริกา คือผู้ที่มีอายุตั้งแต่ 65 ปีขึ้นไป ในขณะที่ประเทศไทย ได้กำหนดให้ผู้สูงอายุคือผู้ที่มีอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไป

นอกจากคำนิยามดังกล่าวแล้ว การให้ความหมายของ “ผู้สูงอายุ” “คนแก่” หรือ “คนชรา” ในสังคมไทยนั้นยังมีความหลากหลาย ดังจะเห็นได้จากสำนวนในอดีตที่ให้ความสำคัญแก่ผู้สูงอายุในฐานะที่เป็นผู้ที่มีประสบการณ์มาก่อน เช่น เดินตามผู้ใหญ่หมาไม่กัด หรือ อาบน้ำร้อนมาก่อน เป็นต้น ในฐานะเป็นเสาหลักให้แก่ครอบครัวและลูกหลาน เช่น การเปรียบเทียบผู้สูงอายุเป็นดั่งร่มโพธิ์ร่มไทร หรือฐานะเป็นผู้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา แต่ในขณะเดียวกันก็มีการให้ความหมายผู้สูงอายุเชิงเปรียบเทียบไปในทางลบ เช่น คนแก่เปรียบเหมือน “ไม้ใกล้ฝั่ง” หรือในยุคที่สังคมไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ก็มักจะมีคำพูดติดปากคนสมัยนั้นว่า “เชื่อบิราณจะบานบุรี” เป็นต้น

จากความหลากหลายของนิยามดังที่ได้ยกตัวอย่างไปข้างต้น ผู้วิจัยจึงสนใจว่ารายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ได้ให้ความหมายหรือสร้างภาพตัวแทนของหญิงชราไว้ในลักษณะอย่างไร และทำไมจึงเป็นเช่นนั้น

ลักษณะของผู้สูงอายุหรือคนชรา

วัยสูงอายุหรือวัยชราจัดได้ว่าเป็นช่วงสุดท้ายของวงจรชีวิต ที่มีการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายอย่างค่อยเป็นค่อยไปจนกระทั่งสามารถสังเกตเห็นได้อย่างชัดเจน เช่น สุขภาพร่างกายอ่อนแอ ไม่มีเรี่ยวแรง อ่อนเพลีย เหนื่อยง่าย ผิวหนังเหี่ยวย่นมากขึ้น ตาฝ้าฟาง และหูตึง เป็นต้น

ชุมนุมผู้สูงอายุแห่งประเทศไทย ได้กำหนดลักษณะผู้สูงอายุไว้ดังนี้ (สุพัตรา สุภาพ, 2528, น. 50 อ้างถึงใน สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2539, น. 3-4)

1. เป็นผู้ที่มีอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไป
2. เป็นผู้ที่มีความเสื่อมโทรมทางร่างกาย
3. เป็นผู้สมควรให้การอุปการะ
4. เป็นผู้ที่มีโรคควรได้รับความช่วยเหลือ

ส่วนนักชราวิทยา (Craing and Hoffmann อ้างถึงใน จุฑามณี สมบูรณ์สุทธิ, 2547, น. 12) ได้แบ่งความสูงอายุออกเป็น 4 ช่วงด้วยกัน คือ

1. ช่วงไม่ค่อยแก่นัก (The Young-Old) คือผู้ที่มีอายุในช่วง 60-69 ปี เป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงในภาวะวิกฤติหลายด้าน เช่น การเกษียณอายุ การสูญเสียตำแหน่งทางสังคม การจากไปของญาติมิตรและคู่ครอง

2. ช่วงแก่ปานกลาง (The Middle-Aged Old) คือผู้ที่มีอายุ 70-79 ปี เป็นช่วงที่เริ่มเจ็บป่วยและเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคมน้อยลง

3. ช่วงแก่จริง (The Old-Old) คือผู้ที่มีอายุประมาณ 80-89 ปี เป็นช่วงที่ปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมได้ยากขึ้นและต้องการความช่วยเหลือมากขึ้น

4. ช่วงแก่จริงๆ (The Very Old-Old) คือผู้ที่มีอายุ 90 ปีขึ้นไป ซึ่งมีจำนวนน้อยมีปัญหามากและต้องการคนดูแลมากที่สุด

นอกจากหลักการพิจารณาลักษณะผู้สูงอายุดังกล่าวข้างต้นแล้ว นักวิทยาการผู้สูงอายุ (Gerontologists) ได้กำหนดหลักเกณฑ์ในการพิจารณาความเป็นผู้สูงอายุไว้ 4 ลักษณะดังนี้

1. พิจารณาความเป็นผู้สูงอายุจากลักษณะอายุจริงที่ปรากฏ (Chronological Aging) ความสูงอายุนี้จะเป็นไปตามอายุขัยของมนุษย์ โดยจะดูจากจำนวนปีหรืออายุที่ปรากฏจริงโดยไม่มีการนำเอาเรื่องสุขภาพ ความสามารถ หรือความรู้ทางสติปัญญา บทบาททางสังคม ฯลฯ เข้ามาเกี่ยวข้อง

2. พิจารณาความเป็นผู้สูงอายุจากลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางร่างกาย (Biological Aging) ความสูงอายุนี้ได้จากการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายที่เกิดขึ้น เช่น ผมเริ่มขาว ผิวหน้าเหี่ยวย่น ตกระ สายตายาว หูตึง ศีรษะล้าน เป็นต้น ซึ่งกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายนี้จะเพิ่มมากขึ้นตามอายุขัยที่เพิ่มขึ้นในแต่ละปี

3. พิจารณาความเป็นผู้สูงอายุจากลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางด้านจิตใจ (Psychological Aging) ความเป็นผู้สูงอายุในลักษณะนี้ได้จากกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางด้านจิตใจที่เกิดขึ้นในวัยสูงอายุ เช่น ซึมเศร้า จู้จี้ขี้บ่น น้อยใจ กลัวการถูกทอดทิ้ง หรือบางคนอาจจะสนุกสนาน ร่าเริง ใจเย็น มีความสุขมากขึ้น นอกจากนี้ยังรวมไปถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางด้านสติปัญญาด้วย เช่น ความจำเปลี่ยนไป การรับรู้และการเรียนรู้เริ่มลดถอยลง สิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากกระบวนการของความเป็นผู้สูงอายุนี้จะแสดงออกมาให้เห็นทางบุคลิกภาพ และพฤติกรรมของบุคคลอย่างเห็นได้ชัด

4. พิจารณาความเป็นผู้สูงอายุจากบทบาททางสังคม (Social Aging) ความเป็นผู้สูงอายุในลักษณะนี้ได้จากบทบาทหน้าที่ทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งอาจจะมีบทบาทมาก

ขึ้นหรือน้อยลงก็ได้ การปฏิสัมพันธ์กับบุคคลกลุ่มอื่นๆ รวมไปถึงด้านครอบครัว เพื่อน ตลอดจนความรับผิดชอบในหน้าที่การงานและบทบาททางสังคมด้านอื่นๆ ด้วย นอกจากนี้ยังสามารถพิจารณาได้จากสถานภาพทางครอบครัวและสังคม เช่น การเลื่อนสถานะจากการเป็นแม่มาสู่การเป็นย่า-ยายตามลำดับ (สุรกุล เจนอบรม, 2541, น. 4-5)

ในการศึกษาเรื่อง หญิงชรา : ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ผู้วิจัยได้อาศัยหลักเกณฑ์การพิจารณาความเป็นผู้สูงอายุของนักวิทยาการผู้สูงอายุ (Gerontologists) มาเป็นกรอบในการกำหนดนิยามและอธิบายความหมายของหญิงชราทั้งที่เป็น “คนต้นเรื่อง” และหญิงชราที่เป็นกลุ่มตัวอย่างในฐานะผู้รับสาร เพื่อให้เกิดความกระจ่างชัดเจนและความเข้าใจที่ตรงกันเมื่อผู้วิจัยกล่าวถึง “หญิงชรา”

ผู้สูงอายุ คนชรา : สถานภาพและบทบาทจากอดีตสู่ปัจจุบัน

จากสภาพสังคมไทยที่เปลี่ยนไปท่ามกลางปรากฏการณ์กระบวนการทำให้ทันสมัย (Modernization) และการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ได้ส่งผลให้รูปแบบครอบครัวคนไทยมีความเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต กล่าวคือ แต่เดิมเป็นสังคมเกษตรกรรมและมีรูปแบบครอบครัวเป็นครอบครัวขยาย ที่อยู่กันพร้อมหน้า ปู่-ย่า ตา-ยาย พ่อ-แม่ ลูก ต่อมาเมื่อเข้าสู่สังคมยุคอุตสาหกรรม รูปแบบครอบครัวได้กลายเป็นครอบครัวเดี่ยวที่มีพ่ออยู่กันลำพังพ่อ-แม่ ลูก หรือเป็นครอบครัวที่กระจายกระจายมีเพียงผู้เฒ่าผู้แก่กับเด็กเล็กอาศัยอยู่บ้านในชนบท ขณะที่คนหนุ่มสาวละทิ้งถิ่นฐานบ้านเกิดเพื่อมาหางานทำในเมือง และด้วยสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป ได้ส่งผลให้การศึกษาและการประกอบอาชีพมีลักษณะการเปลี่ยนไปจากอดีต ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมานี้ จึงส่งผลให้สถานภาพและบทบาทของผู้สูงอายุไทยที่เคยสูงส่งในอดีตเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังที่ บรรลุ ศิริพานิช (2542, น. 143) ได้กล่าวว่า

ในอดีต (ก่อนสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2) จะมี สถานภาพและบทบาทต่อครอบครัว และสังคมภายนอกค่อนข้างสูง ถึงกับมีคำพังเพยว่า “เดินตามหลังผู้ใหญ่หมาไม่กัด” สะท้อนให้เห็นว่าผู้ใหญ่หรือ ผู้สูงอายุในอดีตมีบารมี และอิทธิพลในการชี้ผิดชี้ถูก เหตุที่เป็นเช่นนั้นคงเป็นด้วยว่าในอดีตสังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรม การเรียนรู้ทางวิชาชีพของบุคคลใดก็ตาม ได้รับการปลูกฝังอบรมมาจากผู้สูงอายุหรือผู้ใหญ่แทบทั้งสิ้น

ผู้ใหญ่หรือผู้สูงอายุนอกจากจะเป็นบรรพบุรุษหรือมีสายเลือดสืบต่อกันมาแล้ว ยังมีบทบาทเป็นครูผู้ประสาทวิชาชีพเลี้ยงตัว และเป็นผู้ให้คำปรึกษาเรื่องต่างๆ ในฐานะ “ผู้อาวุโสร้อนมาก่อน” ถึงแม้ว่าจะไม่ได้รับการศึกษาตามระบบก็ตาม ดังนั้นจึงถือได้ว่า ผู้สูงอายุคือผู้มีพระคุณที่ทุกคนไม่ว่าจะเป็นคนในครอบครัวหรือสังคมภายนอกให้การเคารพและยอมรับนับถืออยู่เสมอ หากผู้สูงอายุนั้นเป็นผู้ที่มีคุณงามความดีและเป็นที่รักใคร่ของคนในชุมชน

จากปัจจัยหลายประการที่ส่งผลให้สถานภาพและบทบาทของผู้สูงอายุหรือคนชราเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตตามที่ได้อธิบายไว้ในเบื้องต้นนั้น ยังส่งผลให้ผู้สูงอายุที่อยู่ในเมืองและชนบทมีความแตกต่างกันอีกด้วย ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับสถานภาพทางการศึกษา สภาพเศรษฐกิจของครอบครัว และการเรียนรู้ปรับตัวของผู้สูงอายุนั่นเอง

ผู้สูงอายุที่มีวิชาชีพหรือเป็นนักธุรกิจมักมีสถานภาพทางเศรษฐกิจดี ซึ่งมีผลให้อยู่ในครอบครัวด้วยความสุขกายสบายใจ ส่วนผู้สูงอายุที่มีอาชีพใช้แรงงานจะตกอยู่ในสภาพไม่ต่างไปจากผู้สูงอายุในชนบทเท่าใดนัก (บรรลุ ศิริพานิช, 2542, น. 145)

จากสภาพโดยทั่วไป อาจกล่าวได้ว่า สถานภาพและบทบาทของผู้สูงอายุไทยต่อครอบครัวและสังคมในปัจจุบันตกต่ำลงมาก สิ่งสำคัญที่จะยืนยันความเชื่อนี้ก็คือ คำพูดของคนรุ่นใหม่ที่เปรียบเปรยผู้สูงอายุว่าเป็น “ไดโนเสาร์เต่าล้านปี” หรือบางครั้งก็มีการพูดว่า “เห็นคนแก่เรียกเสือเต่า เห็นตุ๋เจ้าเรียกเสือเหลือง” ซึ่งเราอาจได้อ่านได้ยินสำนวนเหล่านี้ผ่านสื่อมวลชนอยู่บ่อยครั้ง

ถึงแม้ว่าสถานภาพและบทบาทของผู้สูงอายุจะเปลี่ยนแปลงไป แต่ค่านิยมหรือครรลองปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุหรือคนชราตามการรับรู้ของคนในสังคม (คนชรากระแสหลัก) ที่สืบเนื่องกันมาก็ยังคงไม่เปลี่ยนไปมากนักเช่น ค่านิยมในการเข้าวัดฟังเทศน์ฟังธรรม ทั้งในวันสำคัญทางศาสนาและการทำบุญตักบาตรประจำวัน การหยุดทำงานประจำและหันมาทำงานบ้านเล็กๆ น้อยๆ การอยู่ในความดูแลใส่ใจของลูกๆ และการเลี้ยงดูหลาน ก็ยังคงดำเนินอยู่จนมาถึงปัจจุบัน (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2539, น. 85-91) และหากจะมีความเปลี่ยนแปลงใดๆ เกิดขึ้น ก็น่าจะเป็นความเปลี่ยนแปลงครรลองปฏิบัติเฉพาะกลุ่มที่อาจเกิดจากภาวะบีบคั้นทางเศรษฐกิจ สังคม และรูปแบบชีวิตที่ผิดแผกไปจากรูปแบบชีวิตปกติ เช่น การไร้การเหลียวแลจากลูกๆ ความยากจน เป็นต้น จนทำให้ผู้สูงอายุหรือคนชราอาจดำเนินชีวิตตามครรลองปกติและกลายเป็นคนอื่น (The Others) หรือแตกต่าง (Difference) จากคนชรากระแสหลักในที่สุด

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมด ผู้วิจัยได้นำความรู้เรื่องสถานภาพ บทบาท และค่านิยมที่ถือเป็นครรลองปฏิบัติของผู้สูงอายุหรือคนชรามาเป็นเกณฑ์ประกอบการวิเคราะห์ภาพตัวแทน

หญิงชรา ในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” เพื่อค้นหาภาพตัวแทนหญิงชราที่มีลักษณะร่วม และลักษณะต่างจากภาพความหมายของหญิงชรากระแสหลักหรือหญิงชราที่มีชีวิตตามครรลองปฏิบัติที่คนในสังคมรับรู้

ปัญหาของผู้สูงอายุหรือคนชราและความไม่เท่าเทียมกันในสังคมไทย

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อก่อนหน้านี้ว่า ปรากฏการณ์กระบวนการทำให้ทันสมัย (Modernization) และการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ได้ส่งผลให้ครอบครัวไทยที่แต่เดิมมีลักษณะเป็นครอบครัวขยาย เคยอยู่ร่วมกันอย่างอบอุ่น ผู้เฒ่าผู้แก่ได้รับการยกย่องในฐานะเป็นผู้อาวุโส ต้องลดขนาดกลายเป็นครอบครัวเดี่ยวและต้องช่วยกันหารายได้จึงไม่มีเวลาเอาใจใส่ผู้สูงอายุเช่นในอดีต ประกอบกับความเจริญทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทำให้ความรู้ที่ผู้สูงอายุสั่งสมมามีได้มีบทบาทต่อสังคมเท่าใดนัก ผู้สูงอายุจึงถูกลดความสำคัญลงและอาจทำให้เกิดช่องว่างระหว่างวัยมากขึ้น ซึ่งถือเป็นปัญหาทางสังคมที่ควรได้รับการแก้ไขโดยด่วน

ในปัจจุบันปัญหาของผู้สูงอายุได้รับการตระหนักและสนใจศึกษามากขึ้น จากรายงานการวิจัยที่ผ่านมา ได้ให้ข้อมูลที่สอดคล้องกันว่า ผู้สูงอายุไทยประสบปัญหาทางด้านเศรษฐกิจมากที่สุด รองลงมาเป็นปัญหาทางด้านสุขภาพ และปัญหาภาวะจิตใจตามลำดับ (จุฑามณี สมบูรณ์สุทธิ, 2547, น. 31) ซึ่งสาเหตุของปัญหาดังกล่าว พอจะสรุปได้ดังนี้

1. ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจของผู้สูงอายุ

ผู้สูงอายุจะประสบปัญหาค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันหรือมีปัญหาทางเศรษฐกิจมากที่สุด โดยเฉพาะผู้สูงอายุในกรุงเทพฯ จะเผชิญปัญหาค่าใช้จ่ายไม่พอเพียงสูงกว่าพื้นที่อื่นๆ เนื่องจากเป็นเขตเมืองที่มีการแก่งแย่งแข่งขันด้านอาชีพ และมีค่าครองชีพที่สูงกว่าต่างจังหวัด นอกจากนี้ผู้สูงอายุเพศหญิงยังเป็นผู้ที่ประสบปัญหาทางเศรษฐกิจมากกว่าผู้สูงอายุเพศชาย เพราะในอดีตเพศหญิงมักได้รับโอกาสต่างๆ น้อยกว่าเพศชาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งโอกาสทางการศึกษา เมื่อมีการศึกษาน้อยจึงทำให้มีข้อจำกัดในการประกอบอาชีพ ซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อความสามารถในการหารายได้จนกระทั่งทำให้เกิดปัญหาทางเศรษฐกิจตามมา

2. ปัญหาทางด้านสุขภาพร่างกาย

วัยสูงอายุเป็นวัยที่มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านสุขภาพร่างกายอย่างค่อยเป็นค่อยไปจนกระทั่งสามารถสังเกตเห็นความเปลี่ยนแปลงได้อย่างชัดเจน กลุ่มคนชราที่มีปัญหาทางเศรษฐกิจ มีฐานะความเป็นอยู่ยากจนมักจะส่งผลกระทบให้เกิดปัญหาด้านสุขภาพตามมา กลุ่มผู้สูงอายุหญิงจัดเป็นกลุ่มเสี่ยงในด้านสังคมและสุขภาพมากกว่าเพศชาย โดยเฉพาะบุคคลที่เป็น

โสดและอาศัยอยู่คนเดียวหรืออยู่กับบุคคลที่ไม่ใช่ญาติ จึงอาจขาดการดูแลเอาใจใส่อย่างใกล้ชิดจากลูกหลาน ส่วนสาเหตุของปัญหาด้านสุขภาพของผู้สูงอายุโดยส่วนใหญ่จะเกิดจากความเสื่อมโทรมลงของร่างกายตามธรรมชาติ และการรุมเร้าจากโรคภัยไข้เจ็บนั่นเอง

3. การเปลี่ยนแปลงทางด้านจิตใจและอารมณ์

การเปลี่ยนแปลงทางด้านจิตใจในวัยสูงอายุเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางด้านร่างกายและสังคม เพราะเมื่อวัยเริ่มแก่เริ่มถดถอยอวัยวะในร่างกายเกิดการเสื่อมถอยทำให้ต้องหยุดหรือปลดจากงานประจำ วิธีการดำเนินชีวิตมีการเปลี่ยนแปลง ต้องสูญเสียตำแหน่งหน้าที่การงาน ขาดความสัมพันธ์ที่เคยมีต่อชุมชน ขาดรายได้หรือรายได้น้อยลง การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ได้สร้างความกระทบกระเทือนทางด้านจิตใจ ส่งผลให้ผู้สูงอายุเกิดความเครียด ท้อแท้ หดหู่ ขาดความมั่นใจในความสามารถและรู้สึกว่าคุณค่าในตัวเองลดลง

นอกจากนี้ ปัญหาทางด้านจิตใจของผู้สูงอายุอาจเป็นผลมาจากการเผชิญกับการสูญเสีย เช่น การเสียชีวิตของบุคคลอันเป็นที่รัก ซึ่งการเผชิญกับการสูญเสียนั้น อาจส่งผลให้ผู้สูงอายุเกิดความซึมเศร้า เหงา และเครียดได้ง่าย การสูญเสียหน้าที่การงาน ทำให้มีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นน้อยลง จึงทำให้รู้สึกว่าตนไม่มีคุณค่า และต้องขาดรายได้อีกด้วย การเปลี่ยนแปลงจากครอบครัวขยายมาเป็นครอบครัวเดี่ยว ทำให้บุตรหลานต้องไปอยู่ไกลหูไกลตาจึงทำให้เกิดความจู้จี้ ถูกทอดทิ้ง ซึ่งอาจทำให้ผู้สูงอายุเกิดความเครียดมากยิ่งขึ้น

ปัญหาหลักทั้ง 3 ประการดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ต่างก็มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันในลักษณะลูกโซ่ และที่สำคัญนิยามของคนชรา ก็เป็นการสร้างสายโซ่ของสัจพจน์ด้วยเช่นกัน นั่นคือ เมื่อเกิดปัญหาใดปัญหาหนึ่งก็อาจจะส่งผลทำให้เกิดปัญหาอีกปัญหาหนึ่งตามมา เช่น เมื่อเกิดปัญหาทางเศรษฐกิจ ก็จะทำให้เกิดความเครียดซึ่งส่งผลกระทบทางจิตใจโดยตรง และเมื่อเครียดมากๆ ก็อาจทำให้เกิดปัญหาสุขภาพตามมา ในสังคมไทยผู้สูงอายุที่อยู่ในกลุ่มเสี่ยงต่อการเกิดปัญหาดังกล่าว ก็คือ ผู้สูงอายุเพศหญิง ซึ่งเป็นกลุ่มที่ได้รับโอกาสต่างๆ ทางสังคมน้อยกว่าเพศชาย ภาวะเช่นนี้เป็นภาวะทับซ้อนที่ทำให้หญิงชรากลายเป็นคนด้อยโอกาส หรือคนอื่น (The others) มากยิ่งขึ้น หากคนส่วนใหญ่ยังคงละเลย ไม่หันมาทำความเข้าใจเพื่อลดช่องว่างในเรื่องดังกล่าว ก็อาจทำให้กลายเป็นปัญหาการอยู่ร่วมกันของคนในสังคมต่อไปในอนาคตได้

ในการวิจัยเรื่อง หญิงชรา : ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ผู้วิจัยจึงได้ประมวลปัญหา สำนวนความหมาย สถานภาพและบทบาทจากอดีตถึงปัจจุบัน และลักษณะ

ของคนชราหรือผู้สูงอายุมาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์และค้นหาความหมายภาพตัวแทนของหญิงชราที่ปรากฏในสื่อโทรทัศน์ ซึ่งภาพดังกล่าวจะมีผลต่อการจดจำรับรู้ของผู้รับสารต่อไป

แนวคิดเรื่องคนชายขอบ (Marginal People) และกระบวนการกลายเป็นคนชายขอบ (Marginalization)

ความหมายของคนชายขอบ

คำว่า “ชายขอบ” ในแวดวงวิชาการทางสังคมวิทยา มิใช่คำใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนแต่อย่างใด ดังจะเห็นได้จากพจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2524, น. 166 อ้างถึงใน สุริชัย หวันแก้ว, 2546, น. 7) ได้ให้นิยามคำว่า “กลุ่มชายขอบ” (Marginal Group) ไว้ดังนี้ กลุ่มชายขอบหมายถึง กลุ่มที่ยังไม่ถูกกลืนเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มใหญ่อย่างสมบูรณ์ กลุ่มที่ละทิ้งวัฒนธรรมเดิมของตนไปบางส่วนและยังไม่ได้เป็นที่ยอมรับอย่างสมบูรณ์ในวัฒนธรรมใหม่ที่กลายมาเป็นวิถีชีวิตของตน คำนี้มักจะนำมาใช้กับกลุ่มคนที่อพยพย้ายเข้ามาอยู่ใหม่ ในกลุ่มคนนี้จะมีวัฒนธรรมต่างๆ ผสมกันมากมาย ดังนั้น ทักษะ คุณค่าและแบบอย่างพฤติกรรมที่แสดงออกมาจึงมิได้มีลักษณะเป็นของวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่ง

สุริชัย หวันแก้ว (2541, น. 80) ได้ให้ความหมายของคนชายขอบไว้ว่า คนชายขอบหมายถึง ประชาชนพวกหนึ่งซึ่งดูเหมือนว่าไม่เป็นที่ต้องการของระบบเศรษฐกิจ พวกเขาเหล่านี้อยู่นอกสายตาและทัศนวิสัยของสังคม กลุ่มคนเหล่านี้ถูกสร้างภาพราวกับว่าเป็นส่วนเกินหรือเป็นภาระของสังคม นอกจากนี้กลุ่มคนดังกล่าวยังคงอยู่ในภาวะด้อยโอกาส เสียเปรียบและไม่มีปากเสียงที่สุด ซึ่งในทางสังคมวิทยาเรียกกลุ่มคนชายขอบอีกชื่อหนึ่งว่า “กลุ่มคนที่ถูกเบียดขับจากการพัฒนา” (Marginal People)

นอกจากนี้ สุริชัย หวันแก้ว (2546, น. 12-13) ยังได้อธิบายความหมายของคนชายขอบเพิ่มเติมไว้ในหนังสือเรื่องกระบวนการกลายเป็นคนชายขอบไว้ดังนี้

คนชายขอบ (Marginal People) คือ กลุ่มคนที่มีชีวิตอยู่กึ่งกลางหรือห่างไกลจากศูนย์กลางทั้งในทางภูมิศาสตร์และสังคมวัฒนธรรม

- ในทางภูมิศาสตร์ “คนชายขอบ” มักจะเป็นกลุ่มคนที่ต้องเคลื่อนย้ายจากภูมิลำเนาเดิม ด้วยเหตุผลทางธรรมชาติ เศรษฐกิจ การเมือง และสังคม วัฒนธรรม การตั้งถิ่นฐาน การประกอบอาชีพ หรือวิถีชีวิตของคนกลุ่มหนึ่งต้องเผชิญกับการแก่งแย่งแบ่งปันเพื่อเข้าถึง

ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด ถูกกีดกัน และเอาัดเอาเปรียบจากคนกลุ่มใหญ่ซึ่งอาศัยอยู่ในดินแดนหรือเขตภูมิศาสตร์นั้นมาก่อน

- ในทางสังคมวัฒนธรรม "คนชายขอบ" ย่อมกลายเป็นคนกลุ่มน้อยในสังคมใหญ่ วัฒนธรรมประจำกลุ่มจึงเป็นวัฒนธรรมย่อยที่ไม่ได้รับการยอมรับหรือได้รับการเลือกปฏิบัติจากผู้คนในกระแสวัฒนธรรมหลัก การเรียนรู้การปรับตัวและการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อที่จะเอาตัวรอดหรือมีชีวิตรอดอยู่ภายใต้สภาพการดังกล่าวจึงเป็นสาระสำคัญของวิถีชีวิตของประชากรที่อาศัยอยู่ในวัฒนธรรมชายขอบ

จากนิยามดังกล่าวจะเห็นได้ว่า คนชายขอบหรือความเป็นชายขอบมิได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้เองตามธรรมชาติ หรือเป็นลักษณะที่ติดตัวมาแต่กำเนิด หากแต่เกิดขึ้นโดยกระบวนการประกอบสร้างของกลุ่มคนในสังคมที่อยู่ศูนย์กลางหรือกลุ่มที่มีอำนาจเหนือกว่า ในการกำหนดนิยาม กีดกันมิให้เข้าร่วม หรือตั้งให้เข้าร่วมจนก่อให้เกิดความรู้สึกแปลกแยกนั่นเอง

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2545, น. 1) ได้อธิบายถึงคนชายขอบว่า "คนชายขอบเป็นภาษาในวงวิชาการที่ใช้เรียกกลุ่มคนอันหลากหลายที่ซึ่งกลายเป็นเหยื่อของการลดทอนความเป็นมนุษย์ โดยการลดทอนความเป็นมนุษย์ส่งผลให้คุณค่าของความเป็นคนลดน้อยลง และส่งผลให้คนกลายเป็นสิ่งของบางอย่างที่ตายตัว เช่น การทำให้เป็นสินค้า (Commoditization) และการตีป้ายให้มีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในแง่ลบ (Stigmatization)

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2541, น. 17) ได้กล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับความเป็นชายขอบ (Marginality) เมื่อนำมาใช้ในทางเศรษฐศาสตร์การเมือง จึงหมายถึง ผู้คนที่ด้อยอำนาจ (The Powerless) คนที่ตกเป็นเบี้ยล่างของคนกลุ่มใหญ่ (The Subordinate) คนชั้นล่างในสังคม (Subclass) และคนยากไร้ (The have not) และเมื่อคนเหล่านี้เป็นชาติพันธุ์กลุ่มน้อย เพศด้อย และไม่มีตำแหน่งแห่งที่ในสังคม หรือเรียกรวมๆ ว่ามีสถานะเป็นคนอื่น (The others) อีกด้วยแล้ว จึงทำให้คนเหล่านี้ตกอยู่ในสถานการณ์ที่ถูกกีดกันออกซ้ำแล้วซ้ำเล่า (Multiple Exclusion) หรือเป็นคนชายขอบในความเป็นชายขอบในมิติต่างๆ ของสังคม (Multiple Marginality) ซึ่งแทบจะกล่าวได้ว่าศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์เท่ากับศูนย์

นอกจากความหมายที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น Seymour (1986 อ้างถึงใน สุริยา สมุทคุปต์ และพัฒนา กิติอาษา, 2542) ได้อธิบายถึงลักษณะชายขอบว่า เป็นกลุ่มประชากรซึ่งอาศัยอยู่ห่างไกลศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม คนกลุ่มนี้ขาดอำนาจการต่อรอง ขาดการศึกษา ขาดเครื่องมือที่จะเข้าถึงอำนาจและถูกกีดกันออกนอกกรอบการต่อรองอำนาจ การจัดสรรทรัพยากร และความมั่นคงในสังคม ลักษณะประชากรของกลุ่มชายขอบอาจแตกต่างจาก

ประชากรส่วนใหญ่ของสังคม ในแง่ของชาติพันธุ์ ผิวพรรณ ศาสนา อุดมการณ์ การศึกษา ฐานะทางเศรษฐกิจ และชนชั้นทางสังคม ฯลฯ ตัวอย่างของประชากรชายขอบได้แก่ชนกลุ่มน้อย ผู้อพยพ ประชากรที่อาศัยอยู่ในสลัม ชาวนา ชาวไร่ในชนบท โสเภณี แรงงานไร้ทักษะฝีมือ แรงงานข้ามชาติ ฯลฯ

แนวคิดเกี่ยวกับคนชายขอบของ Seymour ค่อนข้างมีความสอดคล้องกับแนวคิดของ กายาตรี จักราวตี สปิวัค (Gayatri Chakravorty Spivak, 1996 อ้างถึงใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2546, น.) ที่เชื่อว่าความเป็นชายขอบเป็นมโนทัศน์ที่มักใช้ทดแทนกลุ่มคนที่เรียกกันว่า “ซับอัลเทิร์น” (Subaltern) (ความหมายได้รับการนิยามในแบบหลวมๆ ว่าเป็นกลุ่มคนที่มีสถานภาพด้อยกว่ากลุ่มชนชั้น) เช่น ชาวนา ผู้อพยพ คนพลัดถิ่น ตลอดจนแรงงานข้ามชาติ ความเป็นชายขอบได้กลายมาเป็นชื่อของการนำเสนองานตัวแทนที่สามารถเปลี่ยนแปลงได้โดยตลอด ซึ่งทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพเงื่อนไขและประสิทธิภาพของภาพตัวแทนนั้นๆ

จากการให้ความหมายและลักษณะของคนชายขอบจากนักวิชาการหลายคนสามารถประมวลความหมายของคนชายขอบได้ดังนี้ คนชายขอบหมายถึงคนหรือกลุ่มคนที่อยู่ใน (1) ภาวะไร้ศักดิ์ศรี (2) ไร้โอกาส (3) ไร้อำนาจในการใช้ชีวิตอยู่ดังเช่นคนอื่นๆ ในสังคม หรือกลุ่มคนที่ถูกคนส่วนใหญ่ในสังคม (4) เสกสรรปั้นแต่งหรือมองว่าเป็นคนอื่น เนื่องมาจากพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ หรือมีวิถีชีวิตและคุณลักษณะที่แตกต่าง ไม่ตรงตามบรรทัดฐานที่สังคมส่วนใหญ่ต้องการหรือยอมรับ

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า คำว่า “คนชายขอบ” นี้เป็นคำที่คนกลุ่มหนึ่งซึ่งมีอำนาจหรือมีอิทธิพลในการชี้นำสังคมเป็นผู้สร้างขึ้นเพื่อให้เรียกคนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีคุณลักษณะหรือวิถีชีวิตที่แตกต่างไปจากตน โดยที่คนที่ถูกเรียกนั้นอาจไม่รู้สึกรู้ว่าตนตกอยู่ในภาวะชายขอบก็ได้ และในขณะเดียวกันกลุ่มคนที่นิยามคนกลุ่มอื่นว่าเป็นคนชายขอบ เมื่อต้องไปอยู่กับคนกลุ่มอื่นที่แตกต่างไปจากตน คนกลุ่มนั้นก็อาจจะกลายเป็นคนชายขอบของคนในอีกที่หนึ่งก็ได้ ดังนั้นคนชายขอบจึงอาจมิใช่เรื่องของ “อำนาจ” (Power) เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่เป็นเรื่องของ “ความรู้” (Knowledge) และ “ความจริง” (Truth) ที่คนอื่นสร้างขึ้นและมองมายังคนที่ถูกเรียกว่า “ชายขอบ” หรือมองแทนคนชายขอบ การสถาปนาความจริงในสังคมขึ้นมาเช่นนี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงความไม่เท่าเทียมกัน (Asymmetrical Relations) ที่ยังคงดำรงอยู่ ซึ่งทำให้คนบางกลุ่มถูกคนกลุ่มอื่นพูดแทนหรือสร้างภาพให้แทน (Representation) ดังเช่นในการวิจัยครั้งนี้ หญิงชรา คือคนปกติกลุ่มหนึ่งในสังคมที่อาจถูกทำให้กลายเป็นคนชายขอบ เนื่องจากความเสื่อมสภาพทาง

ร่างกาย และการถูกลดบทบาทด้านหน้าที่การงาน (เกษียณอายุ) จึงถูกมองจากคนปกติในสังคมว่าเป็นคนที่ไร้ประโยชน์และเป็นภาระของสังคม

กำเนิดคนชายขอบ

คนชายขอบมิได้หมายเฉพาะเพียงผู้ที่อยู่ห่างไกลความเจริญหรือผู้ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ชายขอบของศูนย์กลางอำนาจในเมืองเท่านั้น มุมมองดังกล่าวเป็นเพียงการพิจารณาคนชายขอบในแง่ของภูมิศาสตร์ ในความเป็นจริงแล้วความเป็นชายขอบเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เคลื่อนไหวไปมาระหว่างอำนาจศูนย์กลางที่ผลักดันให้คนไปอยู่ชายขอบกับการต่อต้านอำนาจนั้นพร้อมๆ กันไปด้วย ดังนั้นจึงเกิดภาวะที่คนชายขอบพยายามที่จะกำหนดสถานการณ์ให้ตัวเองด้วยเพื่อการดำรงอยู่ในฐานะมนุษย์และมีให้ตกเป็นผู้ถูกกระทำอยู่ฝ่ายเดียว

การที่คนกลุ่มใดได้รับการตีตราจากสังคมว่าเป็น “คนชายขอบ” นั้นเกิดจากสาเหตุหลายประการด้วยกันคือ การเติบโตของสังคมสมัยใหม่และการหลั่งไหลของคนชายขอบเข้ามาอยู่ในเมืองส่งผลให้เกิดความเหลื่อมล้ำต่ำสูงในเมือง รวมทั้งการสร้างลัทธิบริโภคนิยมและกระแสโลกาภิวัตน์มีส่วนสำคัญในการลดทอนความเป็นมนุษย์ การตกเป็นทาสของสินค้า หลงไหลในความทันสมัยของวัตถุนิยม การมองข้ามคุณค่าความเป็นมนุษย์ของบุคคลอื่น แล้วตีค่าว่ากลุ่มคนที่ไม่สามารถเข้าถึงความทันสมัยของการกลายเป็นเมือง กระแสโลกาภิวัตน์และลัทธิบริโภคนิยมว่าเป็นกลุ่มคนด้อยโอกาส พวกกล้าหลัง และเป็น “คนชายขอบ” ของสังคม ตัวอย่างเช่น คนจน คนขอทาน เด็กเร่ร่อน ชาวเขา คนชรา ผู้ติดเชื้อเอดส์ คนอพยพ หญิงรักหญิง คนต่างด้าว กลุ่มคนเหล่านี้ได้รับการแบ่งแยกจากสังคมกระแสหลักว่าเป็นกลุ่มคนชายขอบ เนื่องจากเป็นผู้ด้อยโอกาสทางการศึกษา การหางานทำและการรับสวัสดิการต่างๆ จากรัฐ (จุฑามณี สมบูรณ์สุทธิ, 2547, น. 42)

นอกจากความเป็นชายขอบจะมีสาเหตุมาจากความด้อยโอกาสทางเศรษฐกิจและสังคมแล้วนั้น ความเป็นชายขอบยังมีสาเหตุมาจากการมีคุณลักษณะทางกายภาพที่แตกต่างไปจากคนปกติทั่วไปเช่น คนชรา คนพิการ คนกลุ่มนี้อาจถูกจัดเป็นเพียงคนกลุ่มน้อยด้อยค่ากว่าคนปกติ อีกทั้งยังเป็นภาระแก่คนใกล้ชิดและสังคมส่วนรวมอีกด้วย

สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกิดความเป็นชายขอบก็คือการมีเพศสภาพไม่ตรงกับบรรทัดฐานที่สังคมกำหนดไว้ เช่น กลุ่มเกย์ หรือเลสเบี้ยน ฯลฯ ซึ่งไม่อาจจัดประเภทเข้ากับความเป็นหญิงหรือเป็นชายได้ตามกฎเกณฑ์ที่สังคมวางไว้ กลุ่มคนที่มีความแตกต่างดังกล่าวจึง

ถูกประณามว่าเป็นคนปวย มีจิตผิดปกติ เนื่องจากความแตกต่างหลากหลายเหล่านี้ไม่สอดคล้องตรงตามที่สังคมต้องการและถูกจัดประเภทให้เป็น “คนชายขอบ” นั่นเอง

สุริชัย หวันแก้ว (ออนไลน์, 2545) ได้เสนอเกณฑ์การพิจารณาความเป็นชายขอบ ไว้ในการสัมมนาทางวิชาการหัวข้อเรื่องความเป็นคนชายขอบกับปัญหาสิทธิมนุษยชนในสังคมไทย โดยสามารถแบ่งได้ดังนี้

1. ชายขอบตามเกณฑ์ทางภูมิศาสตร์ หมายถึง ใครก็ตามที่อยู่ขอบริมของแผนที่ คนเหล่านั้นคือคนชายขอบ ซึ่งในความเป็นชายขอบของภูมิศาสตร์นั้นอาจมีเนื้อหาแตกต่างกัน เช่น บางคนอยู่ชายขอบตามหลักภูมิศาสตร์ แต่กลับเป็นการเอื้อต่อการลงทุนในชายแดนกับอีกประเทศหนึ่ง หรือบางคนอาจเป็นผู้มีอิทธิพลต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจในบริเวณนั้น เช่น มีโรงงานอุตสาหกรรม มีการร่วมทุนในทางธุรกิจการท่องเที่ยว เป็นต้น แต่ในขณะที่บางคนหรือหลายคนกลับถูกกีดกันในการเข้าถึงทรัพยากรในระดับพื้นฐานที่สุด เช่น ไม่มีที่ดินทำกิน ถูกเอาเปรียบขูดรีดแรงงาน และถูกใช้เป็นกันชนในเขตชายแดนที่มีปัญหาข้อพิพาท เป็นต้น

2. ชายขอบตามเกณฑ์ทางประวัติศาสตร์ ชายขอบในลักษณะนี้จะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างพลวัตรและสัมพันธ์กับสภาพภูมิศาสตร์ที่เปลี่ยนไป เช่น สมัยอาณาจักรสุโขทัยอยุธยาก็เป็นเพียงเมืองชายขอบ แต่เมื่อมาถึงสมัยอยุธยา ความสำคัญของสุโขทัยก็เปลี่ยนแปลงไป และในขณะนั้นกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองหลวงในปัจจุบัน ก็เป็นเพียงดินแดนชายขอบของอาณาจักรอยุธยาเป็นต้น ดังนั้น จะเห็นว่าหากมองจากเกณฑ์ทางประวัติศาสตร์ความเป็นชายขอบจะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างพลวัตรหรือเคลื่อนไหวไปตามการเปลี่ยนแปลงยุทธศาสตร์และที่ตั้งในการปกครอง

3. ชายขอบตามเกณฑ์ทางความรู้ การพิจารณาความเป็นชายขอบตามเกณฑ์ทางความรู้จะพิจารณาจากตัวของความรู้เอง ความรู้ใดที่ไม่สอดคล้องกับความรู้อื่นๆ ความรู้ใดที่ไม่ใช่กระแสหลัก ความรู้นั้นก็เป็นชายขอบ แม้แต่คนที่อยู่ที่ศูนย์กลางขอบเขตทางภูมิศาสตร์ หากมีความรู้แตกต่างไปจากที่สังคมต้องการ หรือต่างไปจากความเชื่อ ความคิด ความเห็นของคนส่วนใหญ่ ความรู้นั้นก็เป็นชายขอบท่ามกลางศูนย์กลางนั่นเอง เช่น ในสมัยเริ่มต้นการพัฒนาเมื่อประมาณ 40 กว่าปีที่แล้ว จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้มีจดหมายไปถึงมหาเถรสมาคมไม่ให้สอนเรื่องสันโดษ เพราะเข้าใจว่าหลักการดังกล่าวของพระพุทธศาสนาไปขัดกับหลักของการพัฒนาประเทศ ดังนั้น ความรู้เกี่ยวกับเรื่องของสันโดษเป็นความรู้แบบชายขอบ หรือคนชราที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของประเทศไทย ก็อาจถูกจัดเป็นคนชายขอบของความรู้ได้ หากความรู้ที่มีอยู่ไม่สอดคล้องกับความรู้กระแสหลักหรือความรู้ที่สังคมสมัยใหม่ต้องการ

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2546, น. 51) ได้อธิบายที่มาของความเป็นชายขอบ ไว้ใน หัวข้อวิธีวิทยาของการทะลุกรอบคิด: กรณีศึกษาคนชายขอบ ว่า ความเป็นชายขอบสามารถเกิดขึ้นได้ทั้ง 2 ทาง กล่าวคือ

ทิศทางแรก ความเป็นชายขอบอาจเกิดขึ้นจากการถูกกีดกัน ถูกลดอำนาจ หรือถูก เบียดขับ (Exclusion) เช่น ในกรณีผู้ติดเชื้อ HIV ความเป็นชายขอบจะเกิดจากตัวผู้ติดเชื้อถูกกีดกันให้แยกออกไปจากสังคม หรือถูกทำให้แปลกแยกจากสังคมด้วยการตั้งกรอบมาตรฐานของ ศีลธรรมและความเชื่อที่ตายตัวบางอย่างมาใช้แยกแยะจนกลายเป็นคนชายขอบในแง่ที่สังคมไม่ ยอมรับ จนในบางครั้งคนชายขอบก็ลุกขึ้นมาดิ้นรนต่อสู้เพื่อสร้างอัตลักษณ์ใหม่ของตนขึ้นมา ต่อรองกับสังคม หรือในกรณีของคนชราที่ถูกกีดกันออกจากการทำงานด้วยระบบเกษียณอายุ เนื่องมาจากเห็นว่าเป็นผู้ที่มีร่างกายเสื่อมถอย หรือความรู้ที่มีเป็นความรู้ที่ไม่ทันสมัย ไม่เหมาะกับการ ทำงาน และในกรณีของคนพิการก็เช่นเดียวกันที่ถูกสังคมทำให้แปลกแยก มองอย่างดูแคลนว่า เป็นคนไร้ประสิทธิภาพในการทำงานและเป็นภาระแก่สังคม

ทิศทางที่สอง ความเป็นชายขอบเกิดขึ้นจากการถูกดึงให้เข้าร่วม (Inclusion) ใน กระบวนการที่มีลักษณะขัดแย้งกันเอง โดยที่ยิ่งเข้าร่วมก็ยิ่งแปลกแยก เช่น กรณีกลุ่มชาติพันธุ์ ต่างๆ ในสังคมถูกดึงให้เข้าร่วมในกระบวนการพัฒนาโดยเฉพาะการส่งเสริมการท่องเที่ยว แต่กลับ กลายเป็นการดึงให้ชาวเขาถูกแปลกแยกและกลายเป็นคนชายขอบในที่สุด เพราะมีสถานภาพเป็น ลินค้าสำหรับนักท่องเที่ยวเท่านั้น กรณีของผู้บริโภคสินค้าเงินผ่อนก็ถูกทำให้กลายเป็นคนชายขอบ ได้ เพราะยิ่งเข้าไปมีส่วนร่วมในการบริโภคก็ยิ่งกลายเป็นคนชายขอบในเชิงเศรษฐกิจด้วยการติด หนี้สินรุงรังจนไร้ความเป็นตัวของตัวเอง หรือคนชราไร้ที่พึ่งที่ถูกดึงให้เข้าร่วมการจัดระเบียบของ สังคม โดยถูกส่งไปอยู่ภายใต้การควบคุมของกรมประชาสงเคราะห์หรือบ้านพักคนชรา แต่กลับ กลายเป็นการทำให้พวกเขารู้สึกแปลกแยกในฐานะเป็นบุคคลที่ถูกทอดทิ้ง นำสงสาร และเป็น ภาระของสังคม

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมด จะเห็นได้ว่าสาเหตุการเกิดคนชายขอบมีอยู่หลาย ประการด้วยกัน และในบางครั้งความเป็นชายขอบก็อาจเกิดการทับซ้อนกันอยู่หลายระนาบ ด้วยกันซึ่งย่อมขึ้นอยู่กับการพิจารณา ดังเช่น หญิงชรา ที่ถือว่าเป็นคนชายขอบในการศึกษารุ่นนี้ ก็เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ความเป็นชายขอบทับซ้อนกันอยู่หลายระนาบด้วยกัน จะเห็นได้จากการ พิจารณาดังต่อไปนี้

- เมื่อพิจารณาความเป็นชายขอบจากเรื่องเพศสภาพ ทฤษฎีวิวัฒนาการและทฤษฎี โครงสร้างนิยมได้จำแนกสถานภาพทางเพศของมนุษย์ว่ามีโครงสร้างทางเพศ 2 เพศ โดยดูจาก

ลักษณะทางกายวิภาคคือ เพศชาย และ เพศหญิง (พิเชฐ สายพันธ์, ใน ปรีติดา เจริญเผ่า กอนันตกุล, รวบรวม, 2547, น. 43) ในสังคมที่มีค่านิยมชายเป็นใหญ่ เพศหญิงจะถูกกดทับมิให้มีบทบาททางสังคมมากนัก และมักไม่ค่อยมีอำนาจการต่อรองในเรื่องใดๆ ฐานะบทบาทของหญิงที่ต่ำต้อยกว่าชายมีความชัดเจนมากขึ้นเมื่อมีการเรียกร้องสิทธิสตรี และเพศหญิงต้องทำงานนอกบ้านมากขึ้นจึงทำให้เห็นภาวการณ์เปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรมระหว่างเพศมากขึ้นด้วยเหตุนี้ จึงทำให้เพศหญิงต้องตกอยู่ในสภาพคนชายขอบ

- เมื่อพิจารณาความเป็นชายขอบจากช่วงอายุ (วัย) วัยชรา ตามนิยามขององค์การสหประชาชาติ ปี พ.ศ. 2525 คือบุคคลเพศชาย หญิง ที่มีอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไป ซึ่งอาจจัดอยู่ในวัยพึ่งพิงและต้องการความช่วยเหลือจากลูกหลานหรือคนรอบข้าง ในบางครั้งคนชราก็ถูกลูกหลานกันให้ออกจากสังคมปกติหรือสมัครใจออกมาเพื่อให้ชีวิตอยู่ร่วมกับคนวัยเดียวกันที่สถานสงเคราะห์คนชรา การถูกกันออกจากสังคมหรือออกจากสังคมด้วยความยินดียกก็ตาม ได้ทำให้คนชราถูกมองเป็นคนชายขอบกลุ่มหนึ่งในสังคม

- เมื่อพิจารณาความเป็นชายขอบจากการด้อยโอกาสและการยอมรับทางสังคม หญิงชราต้องตกเป็นคนชายขอบตามการพิจารณาในแง่ของเพศสภาพและช่วงอายุแล้วนั้น หญิงชราอาจกลายเป็นคนชายขอบในแง่ของการด้อยโอกาสและการขาดการยอมรับทางสังคมด้วยเนื่องมาจากการขาดศรัทธาและไม่เห็นคุณค่าวิชาความรู้ที่หญิงชรามี เพราะเห็นว่าความรู้ดังกล่าวไม่มีประโยชน์และไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในสังคมปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้หญิงชราไม่ได้รับการยอมรับและด้อยโอกาสในการเข้าร่วมมีบทบาททางสังคม

กระบวนการกลายเป็นคนชายขอบ

จากทัศนะที่ว่ากำเนิดกลุ่มคนชายขอบมีสาเหตุหลักอยู่ 2 ประการคือ การถูกกีดกันเปียดขับ (Exclusion) ลดอำนาจจากคนส่วนใหญ่ในสังคม และการถูกดึงให้เข้าร่วม (Inclusion) ในกระบวนการที่มีลักษณะขัดแย้ง โดยที่ยังเข้าร่วมยิ่งแปลกแยก นักวิชาการหลายท่านได้ตั้งคำถามต่อไปว่า “ความเป็นชายขอบ” นั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ติดตัวบุคคลนั้นมาโดยกำเนิด หรือเกิดจากการกระทำของมนุษย์ด้วยกัน

สุริชัย หวันแก้ว (ออนไลน์, 2545) ได้แสดงทรรศนะในเรื่องดังกล่าวไว้ในการสัมมนาทางวิชาการหัวข้อเรื่องความเป็นคนชายขอบกับปัญหาสิทธิมนุษยชนในสังคมไทย โดยเชื่อว่า การเป็นคนชายขอบนั้นเกิดขึ้นจากการกระทำอย่างเป็นกระบวนการ ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

1. ยุคของการกำเนิดรัฐชาติ นับจากการกำเนิดรัฐชาติเมื่อร้อยกว่าปีมานี้ มีการสถาปนาดินแดนแถบนี้ขึ้นเป็นประเทศสยามและต่อมาก็ตั้งชื่อประเทศโดยอาศัยชนเผ่า "ไท" ที่มีอยู่กระจัดกระจายมาตั้งเป็นชื่อประเทศไทย จากเหตุการณ์ดังกล่าวทำให้เกิดการนิยามและการแบ่งแยกเชื้อชาติขึ้นในดินแดนแถบนี้ ซึ่งมีผู้คนหลากหลายเชื้อชาติอาศัยอยู่ปะปนกัน และด้วยเหตุนี้จึงทำให้เกิดคนชายขอบขึ้นมานับแต่นั้น หมายถึงคนที่ไม่ใช่ไทยกลายเป็นคนชายขอบ

2. ยุคของการพัฒนา ในยุคนี้ได้มีการนิยามศูนย์กลางของการพัฒนาซึ่งก็คือเขตบริเวณที่ลุ่มภาคกลางเป็นหลัก แล้วค่อยขยายออกไปตามลำดับทั้งในส่วนที่เป็นอาณาบริเวณและในมิติของเวลา แต่ก็ได้ทอดทิ้งบางส่วนซึ่งไม่ได้รับการพัฒนามาโดยตลอดด้วย จากการพัฒนาอันนี้จึงทำให้เกิดการแบ่งแยกระหว่างพื้นที่ที่พัฒนาแล้วและพื้นที่ที่ยังไม่ได้รับการพัฒนาทำให้เกิดความเป็นชายขอบขึ้นมาอย่างชัดเจน ซึ่งเป็นเรื่องที่ซ้อนทับลงไปกับเรื่องของความเป็นไทยที่กล่าวมาในข้อต้น

3. ยุคโลกาภิวัตน์ ในยุคนี้ซึ่งร่วมสมัยกันกับพวกเรา เป็นสมัยของการปรับตัวให้เข้ากับกระแสโลกาภิวัตน์ ใครก็ตามที่ปรับตัวเข้ากับกระแสโลกาภิวัตน์นี้ได้ก็ไม่ใช่พวกชายขอบ ส่วนคนที่ปรับตัวไม่ได้หรือพวกที่หลุดไปจากกระแสโลกาภิวัตน์ก็กลายเป็นพวกชายขอบ อันนี้ให้พิจารณาถึงมิติต่างๆ ด้วย ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม การศึกษา และวัฒนธรรม ฯลฯ

ฟาเบียน (Fabian, 1991 อ้างถึงใน ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล, 2546, น. คำนำ) กล่าวว่า ความเป็นอื่นหรือคนอื่นนั้นไม่มีอยู่ในตัวของมันเองเพื่อรอการค้นพบ หากแต่เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมา หรือเป็นเรื่องราวที่ถูกปั้นแต่งขึ้นซึ่งก็มีความสอดคล้องกับแนวคิดของนักวิชาการไทยที่เห็นว่า การเป็นคนชายขอบนั้นเกิดจากการเสกสรรปั้นแต่งหรือการสร้างนิยามของกลุ่มที่มีอำนาจในสังคมเพื่อกีดกันผลักดันหรือดึงกลุ่มที่มีอำนาจน้อยกว่าให้เข้าร่วมเพื่อก่อให้เกิดความรู้สึกแปลกแยก ตกอยู่ในสภาพด้อยเพื่อเสริมสร้างความยิ่งใหญ่และอำนาจให้แก่กลุ่มของตน การกลายเป็นคนชายขอบในลักษณะดังกล่าวจะเกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจนั่นเอง

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2542 อ้างถึงใน จุฑามณี สมบูรณ์สุทธิ, 2547, น. 42) ได้อธิบายถึงกระบวนการสร้างคนชายขอบไว้ว่า กระบวนการสร้างคนชายขอบเกิดขึ้นในเงื่อนไขสำคัญ 2 ด้าน คือ ด้านแรก ได้แก่ การขยายตัวของรัฐออกไปรับสิทธิและการจัดการทรัพยากรตามจารีตประเพณีของชาวบ้าน และด้านที่สอง ได้แก่ การสร้างภาพลักษณ์ของคนชายขอบ โดยแต่ละด้านมีรายละเอียดดังนี้

ด้านแรก การขยายตัวของรัฐ

เกิดจากภาวะที่เกิดการรวมศูนย์อำนาจของระบบราชการแล้วนำมาสู่การขยายตัวของรัฐ โดยการรวมศูนย์อำนาจนี้เป็นกลไกของอำนาจรัฐที่เข้าไปจัดลำดับของกลุ่มคนไว้ว่าใครควรจะได้รับทรัพยากรส่วนกลางมากน้อยเพียงใด หรือเป็นผู้คัดเลือกกว่าคนกลุ่มไหนควรดึงเข้าใกล้ตัวเพื่อผลประโยชน์ร่วมกัน คนกลุ่มไหนควรรอกไปก่อนและกันเอาไว้ให้อยู่ห่างๆ ซึ่งจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ผ่านมาแล้วแต่กำหนดไว้ก่อนแล้วว่า คนกลุ่มไหนที่ผลิตอะไรควรได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนอย่างยิ่งด้วยทรัพยากรกลางของประเทศ และในทางกลับกัน คนบางกลุ่มได้เริ่มถูกผลักออกไปอยู่ที่ชายขอบไกลมากขึ้นเรื่อยๆ เช่น ในหมู่บ้านขอมแห่งหนึ่งรัฐได้เข้าไปจัดระบบสวัสดิการเพื่อช่วยเหลือคนยากจน โดยจัดตั้งธนาคารข้าวและโครงการเลี้ยงหมูเพื่อช่วยให้ชาวบ้านมีรายได้และสามารถพึ่งพิงตนเองได้ แต่กระบวนการจัดสรรทรัพยากรดังกล่าวกลับเป็นการเพิ่มภาระและเบียดขับให้คนจนตกอยู่ในพื้นที่ชายขอบมากยิ่งขึ้น เนื่องจากการเลี้ยงสัตว์ต้องอาศัยต้นทุนทั้งเวลา และต้องมีความรู้ ดังนั้น คนจนที่สุดในหมู่บ้านซึ่งต้องหาเงินเลี้ยงปากท้องของตนเองจึงไม่มีเวลามาเลี้ยงสัตว์เหล่านี้ เมื่อสัตว์ตายลงคนจนต้องเสียเครดิต มีหนี้สินเพิ่มขึ้น และไม่ได้รับการพิจารณาให้รับสวัสดิการหรือทุนอื่นๆ ต่อไป

จากตัวอย่างดังกล่าวจะเห็นได้ว่ารัฐถือเป็นศูนย์รวมของอำนาจในการจัดสรรทรัพยากรให้แก่ชุมชนยากจน แต่การจัดระบบสวัสดิการของรัฐกลับไม่ได้ครอบคลุมและไม่อยู่ในเงื่อนไขที่คนจนจะสามารถกระทำได้ ดังนั้น จึงมีเพียงคนบางกลุ่มที่ได้รับผลประโยชน์จากรัฐอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย ในขณะที่คนจนอย่างแสนสาหัสกลับถูกกีดกันและถูกผลักให้ตกอยู่ในสภาวะความเป็นชายขอบอย่างรุนแรงยิ่งขึ้น หรือในกรณีของชาวชนบทที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาเข้าสู่ความทันสมัยและกลายเป็นอุตสาหกรรมทำให้ชาวชนบทนี้ภาวะย่ำแย่จากภาคเกษตรกรรมมากกระจุกตัวอยู่บนพื้นที่ช่องเล็กช่องน้อยในเขตเมือง เพื่อรับใช้และสนองความต้องการของภาคอุตสาหกรรมที่กำลังขยายตัวอย่างรวดเร็ว ซึ่งรัฐเองก็ได้ใช้ประโยชน์จากคนเหล่านี้ให้เป็นผู้หล่อเลี้ยงภาคการผลิตอื่นๆ เช่น หาบเร่ แผงลอยที่หล่อเลี้ยงคนงานที่ได้รับค่าจ้างราคาถูกจากโรงงาน แต่รัฐกลับไม่รู้การดำรงอยู่ของคนเหล่านี้เยี่ยงพลเมืองที่เสมอภาค นอกจากพวกเขาจะถูกผลักให้เข้าไปอยู่ในชายขอบของภาคการผลิตที่ไม่เป็นทางการซึ่งไม่เคยได้รับการสนับสนุนจากรัฐแล้ว ยังถูกกลไกของรัฐแสวงหาผลประโยชน์และกีดกันในการทำมาหากินอีกด้วย

ด้านที่สอง การสร้าง “ภาพลักษณ์” ของคนชายขอบ

คือการสร้างความคิดนามธรรมหรือการยกระดับข้อมูลเฉพาะแห่งของคนชายขอบเพื่อที่จะทำให้เกิดความหมายซึ่งทำให้สังคมรับรู้ภาพรวมว่า คนชายขอบนั้นมีความหมายทางสังคมอย่างไร การสร้างภาพลักษณ์นี้เป็นส่วนสำคัญสำหรับกระบวนการเบียดขับคนบางกลุ่มให้ไป

อยู่ที่ชายขอบ การสร้างภาพลักษณ์รวมของคนชายขอบเกิดขึ้นพร้อมกับการขยายอำนาจรัฐเข้าไปควบคุม กีดกัน จำกัดวง และทำให้อ่อนแอโดยแสดงออกในรูปของการช่วยเหลือหรือช่วยแก้ปัญหาที่เกิดจากการรับรู้ภาพลักษณ์นั้น เช่น การช่วยเหลือคนจนด้วยการตั้งกองทุนกู้ยืมหรือกองทุนหมู่บ้าน แต่สิ่งเหล่านี้กลับทำให้พวกเขากลายเป็นคนอ่อนแอ น่าสงสารและมีชีวิตที่ผูกติดกับการพึ่งพิง

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่มีผลต่อการกำหนดภาพลักษณ์ของคนชายขอบ นั่นคือการสื่อสารผ่านสถาบันสื่อมวลชน ปัจจุบันคนเรามักสื่อสารกันผ่านสื่อมากกว่าคนและการสื่อสารผ่านสื่อกลางนี้มีผลต่อความเชื่อของประชาชนที่รับข่าวสาร ซึ่งในบางครั้งประชาชนอาจเข้าใจว่าความรู้วิเศษที่รับรู้ผ่านสื่อเป็นความรู้และความจริงอันแน่แท้ จนกลายเป็นความเชื่อที่ตายตัวฝังแน่นและสืบทอดต่อกันมา เช่น กลุ่มคนชายขอบถูกสร้างภาพลักษณ์ผ่านสื่อว่าเป็นกลุ่มคนที่ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ส่วนรวม หรือใช้ความรู้ความสามารถไปในทางเลวร้าย หากปล่อยไว้โดยไม่ป้องกัน ปรามปราม ยกตัวอย่างเช่น ชาวเขาถูกสร้างภาพลักษณ์ว่าเป็นกลุ่มที่ดัดไม้ทำลายป่า ค้ายาบ้า ล้าหลังและยังไม่เจริญ ชาวมุสลิมถูกสร้างภาพลักษณ์ว่าเป็นพวกหัวรุนแรง แบ่งแยกศาสนา ป่าเถื่อน หรือกลุ่มคนชราที่ถูกมองว่าเป็นกลุ่มที่ไร้ประโยชน์ สร้างภาระให้แก่คนรอบข้างและสังคม เป็นต้น

การสร้างภาพลักษณ์ให้คนชายขอบถูกมองไปในแง่ลบเป็นสาเหตุให้กลุ่มคนเหล่านี้หมดพลังที่จะพึ่งตนเอง รู้สึกว่าตนกลายเป็นคนไร้คุณค่า เป็นตัวปัญหาและต้องคอยพึ่งพิงหรือรอรับความเมตตาจากคนใกล้ชิด คนในสังคม และรัฐตลอดเวลา รัฐมักยื่นมือเข้าไปให้ความช่วยเหลือกลุ่มคนชายขอบเหล่านี้ในลักษณะของ “พ่อพระ” ที่โอบอุ้ม “ผู้ร้าย” ให้กลายเป็นคนดี จึงทำให้คนในสังคมรู้สึกเินเฉยกับกระบวนการเบียดขับคนกลุ่มหนึ่งให้กลายเป็นคนชายขอบและรู้สึกชินชากับความไม่เสมอภาค ตลอดจนสามารถทนเห็นความเหลื่อมล้ำระหว่างคนรวยกับคนจนอย่างไม่มีรู้สึกบาดตาและนั่งนอนใจกับความเดือดร้อนของคนในสังคมเพราะไม่ใช่เรื่องของตนเอง ความซับซ้อนของกระบวนการสร้างคนชายขอบเหล่านี้ทำให้เหตุแห่งความทุกข์ยากของผู้คนชายขอบไม่เคยปรากฏต่อสังคมอย่างเป็นจริงตลอดมา

สิ่งที่น่าเป็นห่วงสำหรับสังคมไทยก็คือ การขาดความรู้และความเข้าใจถึงรากเหง้าของปัญหาความขัดแย้งที่เกี่ยวข้องกับคนชายขอบ ตลอดจนการขาดความเข้าใจเกี่ยวกับกลยุทธกลวิธีในการตอบโต้และเคลื่อนไหวทางสังคมที่แยบยลของกลุ่มคนชายขอบซึ่งอยู่นอกเวทีการต่อสู้ที่เป็นทางการ

ด้วยวิธีคิดเหล่านี้จึงเป็นเหตุให้บ่อยครั้งที่ผู้มีอำนาจในสังคมติดอยู่กับกรอบคิดของการหาคำตอบหรือวิธีการแก้ปัญหาในรูปแบบเดิม โดยมองปัญหาที่เกิดขึ้นเพียงด้านเดียวหรือมองการต่อสู้ของคนชายขอบในลักษณะขัดแย้งกันข้าม เช่น ดี-เลว ดำ-ขาว รวย-จน ชาย-หญิง แล้วพยายามยัดเยียดความจริงลงในสองขั้ว ทำให้คนบางกลุ่มถูกเปรียบเทียบและถูกผลักเข้าไปอยู่ในตำแหน่งที่ไม่พึงปรารถนา ซึ่งทำให้เกิดการแบ่งแยกและสถาปนาพวกใดพวกหนึ่งเป็นศูนย์กลางและอีกพวกหนึ่งเป็นชายขอบ วิธีการคิดแบบแบ่งแยกเช่นนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกัน (Asymmetrical Relation) ที่ดำรงอยู่ในสังคมซึ่งส่งผลให้คนบางกลุ่มถูกกลุ่มอื่นพูดแทนหรือสร้างภาพตัวแทน (Representation)

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเกี่ยวกับ “คนชายขอบ” มาใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์เพื่อทำความเข้าใจในความหมาย กำเนิด กระบวนการกลายเป็นคนชายขอบ และเกณฑ์การพิจารณาความเป็นชายขอบที่เกิดขึ้นในสังคมว่ามีที่มาหรือมีขั้นตอนอย่างไร อันจะนำไปสู่การค้นหาคำตอบเรื่องภาพตัวแทน (Representation) ของหญิงชรา ที่ประกอบสร้างในรายการสารคดีโทรทัศน์ต่อไป

แนวคิดเรื่องภาพตัวแทน (Representation)

ความหมายของภาพตัวแทน (Representation)

สจวร์ต ฮอลล์ (Stuart Hall, 1997 อ้างถึงใน เจริญวิทย์ จิตติวรารักษ์, 2544, น. 28) ได้กล่าวว่า ภาพตัวแทน (Representation) เป็นผลผลิตแห่งความหมายของภาพในใจคนเรา โดยมีภาษาเป็นสื่อกลางในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งต่างๆ (Things) แนวคิด (Concepts) และระบบสัญลักษณ์ (Signs) ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวถือเป็นหัวใจหลักของการให้ความหมายแก่สิ่งต่างๆ ในโลกความจริง ไม่ว่าจะเป็นสิ่งของ ผู้คน เหตุการณ์ หรือความคิดที่เป็นนามธรรม และกระบวนการที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ของทั้ง 3 สิ่งเข้าด้วยกัน เรียกว่า ภาพตัวแทน (Representation)

Nick Lacey (1998, P. 131) กล่าวถึง ภาพตัวแทน (Representation) ไว้ว่า เราสร้างความหมายกับสิ่งต่างๆ โดยให้ภาพที่เป็นตัวแทนสำหรับสิ่งเหล่านั้น สมาชิกวัฒนธรรมเดียวกันมักจะมีความคิด การรับรู้แนวคิด และภาพในใจที่ทำให้คิด รู้สึกเกี่ยวกับโลก รวมถึงการตีความโลกผ่านรหัสทางวัฒนธรรม (Cultural Code) ร่วมกัน ซึ่งความคิด ความรู้สึกเหล่านั้น คือ ระบบแห่ง

ภาพตัวแทน (System of Representation) ที่อารมณ์ แนวคิด และภาพในใจจะแสดงออกมาเป็น ภาพตัวแทน (Representation)

นอกจากนี้ วิลเลียม พิตทิล (2544 อ้างถึงใน เจริญวิทย์ สุติวรารักษ์, 2544, น. 28) ได้กล่าวว่า ภาพตัวแทน (Representation) เป็นผลผลิตของความหมายในกระบวนการคิด ความเชื่อ ความรู้สึก อุดมการณ์ของเราผ่านการสื่อสาร โดยเป็นการเชื่อมโยงความคิดเข้ากับโลกแห่งความเป็นจริงหรือโลกแห่งจินตนาการ การร่วมวัฒนธรรมเดียวกันทำให้เรารับรู้ความหมายจากภาพตัวแทนเหมือนกัน นอกจากนั้น การที่ภาพตัวแทนมีความหมายก็เพราะมีความสอดคล้องกับบรรทัดฐานและคุณค่าที่คงอยู่ในวัฒนธรรมนั้น

จากการให้ความหมายของนักวิชาการดังกล่าว เราอาจกล่าวสรุปได้ว่า ภาพตัวแทน (Representation) หมายถึง การสร้างความหมายให้กับสิ่งต่างๆ ในโลก โดยใช้ภาษาเป็นสื่อในการถ่ายทอดความหมาย ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่เป็นรูปธรรม เช่น คน สัตว์ สิ่งของ หรือนามธรรม อย่างเช่น ความรู้สึก หรือความนึกคิด เป็นต้น เมื่อมีการถ่ายทอดความหมายของสิ่งนั้นๆ ไปสู่คนส่วนใหญ่ในสังคม จากนั้นก็จะเกิดการรับรู้และตีความหมายร่วมกัน การรับรู้ความหมายและการตีความหมายจะเป็นไปในทิศทางเดียวกันหรือไม่นั้น ย่อมขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมในสังคมและประสบการณ์ของผู้รับสาร ถึงแม้ว่าจะอยู่ในสังคมที่มีรูปแบบวัฒนธรรมเดียวกัน แต่บุคคลนั้นๆ มีประสบการณ์ในชีวิตแตกต่างกัน ก็ย่อมจะตีความหมายและรับรู้สิ่งต่างๆ แตกต่างกัน ดังเช่น ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ภาพตัวแทนของหญิงชราในรายการสารคดีโทรทัศน์ "คนค้นคน" และวิเคราะห์การตีความหรือการรับรู้ภาพตัวแทนหญิงชรา จากกลุ่มตัวอย่างที่เป็นหญิงชราเช่นเดียวกัน แต่มีความแตกต่างกันเรื่องภูมิลำเนา การศึกษา ฐานะทางเศรษฐกิจ และรูปแบบการดำเนินชีวิต เพื่อศึกษาว่าจะมีการรับรู้ภาพตัวแทนหญิงชราแตกต่างกันหรือไม่ อย่างไร

ภาพตัวแทน (Representation) : มุมมองของสำนักวัฒนธรรมศึกษา

วิธีการศึกษาเรื่อง "ภาพ" หรือ "ภาพตัวแทน" ตามสูตรของนักภาษาศาสตร์ดั้งเดิมอธิบายว่า ภาพคือกระบวนการที่ภาษา/การสื่อสารได้สะท้อน (Reflect) ความเป็นจริงของโลกรอบตัวเราออกมา ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวที่ว่า "วรรณกรรมคือกระจกสะท้อนสังคม" ซึ่งก็หมายความว่า ถ้าสังคมจริงๆ ในแต่ละยุคสมัยเป็นเช่นไร วรรณกรรมในสมัยนั้นๆ ก็จะสะท้อนความจริงของสังคมออกมา เพราะฉะนั้นตามทฤษฎีภาษาศาสตร์แนวภาพสะท้อน (Reflectionism) จึงเชื่อว่า ความจริงเคยมีอยู่หรือมีอยู่แล้ว (The truth is out there) และภาพ/การ

สื่อสารก็คือ กระจกส่องให้เราเห็นความจริงนั้นๆ ตามแบบที่มันเป็น (สมสุข หินวิมาน, 2548, น. 426)

ในขณะที่ “ภาพ” หรือ “ภาพตัวแทน” ในมุมมองของนักภาษาศาสตร์คือ กระบวนการสะท้อนความเป็นจริงของโลก ทศนะเรื่อง “ภาพ” หรือ “ภาพตัวแทน” จากมุมมองของสำนักวัฒนธรรมศึกษา ซึ่งได้รับอิทธิพลจากแนวทางของทฤษฎีปรากฏการณ์นิยม (Phenomenology) กลับเชื่อว่า ภาพตัวแทนมิใช่การสะท้อน เลียนแบบ หรือค้นพบ แต่เป็นการประกอบสร้างส่วนเลี้ยวหนึ่งของโลกความเป็นจริง ซึ่งก็คือแนวคิดเรื่องการประกอบสร้างความเป็นจริงทางสังคมนั่นเอง (Social Construction of Reality) ด้วยเหตุนี้ สำนักวัฒนธรรมศึกษาจึงมักตั้งคำถามต่อสิ่งต่างๆ หรือความหมายต่างๆ บนโลกนี้ว่า ถูกสร้างภาพขึ้นมาได้อย่างไร และมีความหมายอย่างไร เมื่อผ่านสื่อต่างๆ เช่น ภาพของหญิงชราที่หดหู่ โดดเดี่ยว และต้องสู้ชีวิตเพียงลำพัง ที่ปรากฏในรายการโทรทัศน์ ได้กลายเป็นภาพตัวแทนของหญิงชราในสังคมปัจจุบัน คำถามสำคัญจากมุมมองเรื่องภาพตัวแทน (Representation) ก็คือ ภาพดังกล่าวของหญิงชราถูกประกอบสร้างขึ้นมาได้อย่างไร

จากอิทธิพลทางความคิดของมิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) เกี่ยวกับเรื่องอำนาจ (Power) จึงทำให้นักวิชาการสำนักวัฒนธรรมศึกษาสนใจความสัมพันธ์ระหว่าง “ภาพตัวแทน” กับ “โครงสร้างอำนาจในสังคม” ในเงื่อนไขว่า ภาพตัวแทนที่เสนอผ่านสัญญาณต่างๆ อาจถูกประกอบสร้างโดยบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่มีอำนาจเหนือกว่า เช่น ผู้ผลิตรายการโทรทัศน์ในฐานะชนชั้นกลางซึ่งถือเป็นผู้ที่มีอำนาจในการผลิตและการส่งผ่านความหมายต่างๆ ได้สร้างภาพตัวแทนของหญิงชรายากจนว่า มักมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ยากลำบากและไม่มีความสุข ทั้งที่ในความเป็นจริงนั้น หญิงชรายากจน อาจจะมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างยากลำบากก็จริง แต่กลับมีความสุขทางใจเพราะพอใจกับวิถีชีวิตที่เป็นอยู่ก็เป็นได้ ภาพดังกล่าวอาจเป็นเพียงมายาคติ (Myth) เรื่องหญิงชราที่ประกอบสร้างผ่านสายตาชนชั้นกลางและถ่ายทอดไปยังคนส่วนใหญ่ในสังคมเพื่อก่อให้เกิดการรับรู้ความหมาย เชื่อและจดจำว่าภาพดังกล่าวเป็นภาพตัวแทน (Representation) ที่ปรากฏอยู่ในโลกความเป็นจริงเท่านั้น

โรลันด์ บาร์ตส์ (Roland Barthes) (วรรณพิมล อังคศิริสรรพ, ผู้แปลและเรียบเรียง, 2544, น. 107) ได้กล่าวถึงเรื่องมายาคติ (Myth) ที่เกิดขึ้นจากอิทธิพลของชนชั้นกระฎุมพีหรือชนชั้นกลางในการถ่ายทอดความคิด คติ ความเชื่อ ค่านิยมต่างๆ ผ่านสื่อไปยังคนส่วนใหญ่ในสังคมไว้ว่า

กลางศตวรรษที่ 17-19 ในประเทศฝรั่งเศส ‘นักเขียน’ จัดเป็นชนชั้นกระฎุมพีที่มี

อำนาจ ได้ใช้วรรณกรรมในการถ่ายทอดสภาพสังคม วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และคติความเชื่อของคนส่วนใหญ่ และเมื่อกลางศตวรรษที่ 19 การปฏิวัติเมื่อ ค.ศ. 1848 ได้ส่งผลให้เกิดการล่มสลายของภาพลวงตาเสรีนิยม ซึ่งบาร์ตส์ได้สะท้อนให้เห็นว่า วรรณกรรมมิใช่สิ่งที่โปร่งใส บริสุทธิ์ แต่เป็นสิ่งที่สมรู้ร่วมคิดกับอำนาจของชนชั้นกระฎุมพีอย่างไม่รู้ตัว

ชนชั้นกระฎุมพีได้ใช้ภาษาเป็นสัญญาณสำคัญในการสร้างและถ่ายทอดความหมายไปยังมวลชน โดยบาร์ตส์ได้กล่าวถึงการให้ความหมายเพื่อสร้างความเป็นจริงไว้ว่า

สิ่งสำคัญมิใช่บรรดาความหมายที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นจากอดีตถึงปัจจุบันซึ่ง "แปรเปลี่ยนไปตามกาลและเงื่อนไขแวดล้อม" หากแต่อยู่ที่ความพยายามของมนุษย์ที่จะหยาบย่นความหมายให้กับสรรพสิ่งรอบตัวอย่างไม่หยุดหย่อน ... 'แนวโครงสร้างนิยม' พุ่งเป้าไปที่มนุษย์ในฐานะผู้ประกอบสร้างความหมายอยู่ตลอดเวลา และมีใช้มนุษย์ผู้เปี่ยมล้นด้วยความหมายอยู่ในตัว (วรรณพิมล อังคศิริสรรพ, ผู้แปลและเรียบเรียง, 2544, น. 115)

นอกจากนี้โรลิ่งด์ บาร์ตส์ยังได้แบ่งความหมายเชิงสัญญาณไว้ 2 ประเภทด้วยกัน กล่าวคือ ประการแรก ความหมายตรง (Denotation) หมายถึง ความหมายประจำถ้อยคำนั้นๆ และประการที่สอง ความหมายแฝง (Connotation) หมายถึง ความหมายที่ได้จากการอนุมานด้วยความเคยชินต่อชนบวรณกรรม หรือด้วยคติความเชื่อ และค่านิยมที่อยู่ในสังคมและวัฒนธรรม เช่น ยายเสงี่ยมเป็นคนบ้านนอก ความหมายตรงก็คือ ยายเสงี่ยมเป็นคนต่างจังหวัด ส่วนความหมายแฝงคือ ยายเสงี่ยมเป็นผู้ที่อยู่ห่างไกลความเจริญ เศรษฐกิจ หรือล้าหลัง เหตุที่มีความหมายแฝงในลักษณะเช่นนี้ก็เพราะว่า "บ้านนอก" เป็นคำที่มีความหมายในเชิงดูหมิ่นดูแคลนนั่นเอง

ในการพิจารณาความหมายทั้ง 2 ประเภท โรลิ่งด์ บาร์ตส์ให้ความสนใจความหมายแฝง (Connotation) เป็นหลัก เพราะเชื่อว่าระนาบของความหมายแฝงจะเป็นระนาบที่ตัวบททำงานอย่างแท้จริง ถ้อยคำย่อมนพ่วงเอานัยยะทางสังคมและวัฒนธรรมมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ (วรรณพิมล อังคศิริสรรพ, ผู้แปลและเรียบเรียง, 2544, น. 115) ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า การให้ความหมาย (Meaning) ต่อสิ่งต่างๆ ของชนชั้นกลางหรือผู้มีอำนาจเหล่านี้ถือเป็นรูปแบบการสร้างภาพตัวแทน (Representation) อีกรูปแบบหนึ่งนั่นเอง

สมสุข หินวิมาน (2548, น. 427) ได้กล่าวไว้ว่า นอกจากในแง่ของกระบวนการสร้าง / ประกอบสร้างภาพตัวแทนแล้ว คริส บาร์คเกอร์ (Barker, 2000) ได้ย้ำว่า จุดยืนของวัฒนธรรมศึกษา (เช่น ทศณะของสจวร์ต ฮอลล์ เป็นต้น) จะสนใจทั้งระดับของการเข้ารหัสและการถอดรหัส

(Encoding / Decoding) ดังนั้น สำนักคิดนี้จึงตั้งคำถามต่อจากระดับการสร้างความหมายไปอีกว่า ในกระบวนการของภาพตัวแทน / ความหมายเชิงวัฒนธรรมต่างๆ เมื่อถึงระดับของการใช้หรือการตีความแล้ว ผู้คนที่อยู่ในบริบททางสังคมซึ่งแตกต่างกันจะทำความเข้าใจความหมายของภาพตัวแทนเหมือนหรือต่างกันอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากภาพตัวแทนนั้นมีส่วนสัมพันธ์กับประสบการณ์ตรงของผู้รับสาร ดังนั้นในการวิจัยเรื่อง หญิงชรา : ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” จึงได้ทำการศึกษาทั้ง 2 ระดับ คือ ระดับการวิเคราะห์ภาพตัวแทน (Representation) หญิงชราจากตัวบท (text) หรือเนื้อหาของรายการ และวิเคราะห์การถอดรหัส (Decoding) หรือตีความภาพตัวแทนของหญิงชราที่ปรากฏในรายการ จากกลุ่มตัวอย่างที่เป็นหญิงชราเช่นเดียวกัน เพราะเป็นกลุ่มที่มีประสบการณ์ตรงเรื่องความชราและเป็นคนกลุ่มเดียวกันกับกลุ่มที่ผู้ผลิตรายการได้สร้างภาพตัวแทนขึ้นมา ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้อาศัยแนวคิดที่สำคัญอีก 2 แนวคิด คือ แนวคิดเรื่องการประกอบสร้างความเป็นจริงทางสังคม (Social Construction of Reality) และแนวคิดเรื่องการเข้ารหัสและถอดรหัส (Encoding & Decoding) มาประกอบการวิเคราะห์เรื่องการประกอบสร้างภาพตัวแทน และการตีความหรือถอดรหัสภาพตัวแทนของหญิงชราจากผู้รับสารด้วย ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวถึงรายละเอียดของทั้งสองแนวคิดไว้ในลำดับต่อไป

แนวคิดเรื่องสื่อมวลชนกับการสร้างความเป็นจริงทางสังคม (Social Construction of Reality)

นักวัฒนธรรมศึกษามีความเชื่อว่า สิ่งที่เราเรียกว่า “ความเป็นจริง” (Reality) นั้นมิใช่สิ่งที่มีอยู่แล้วและรอให้นักวิชาการเข้าไปค้นพบ แต่ “ความเป็นจริง” เป็นสิ่งที่ประกอบสร้างขึ้นมา (Construct) โดยในกระบวนการสร้างความเป็นจริงนั้น สื่อมวลชนจะเป็นสถาบันที่มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างความจริง ในการศึกษาเรื่อง หญิงชรา : ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ได้อาศัยทฤษฎีการสร้างความเป็นจริงทางสังคม (Social Construction of Reality) มาเป็นกรอบในการวิเคราะห์และทำความเข้าใจเกี่ยวกับการสร้างภาพตัวแทน (Representation) ของหญิงชรา ที่เป็น “คนค้นเรื่อง” ในรายการ ภาพตัวแทนที่ปรากฏนั้นจะมีส่วนช่วยในการสร้างความหมาย (Construction of Meaning) ขยายประสบการณ์และจดจำภาพนั้นๆ ของคนในสังคม หากสื่อมวลชนเสนอภาพเหล่านั้นได้ถูกต้องตรงความเป็นจริง ก็จะส่งผลให้ผู้รับสารเกิดความเข้าใจในเรื่องราวเหล่านั้นได้อย่างถูกต้อง ในขณะเดียวกัน หากสื่อมวลชนเสนอเรื่องราวที่มีการ

ปรุงแต่งมากจนเกินไปหรือเป็นเรื่องที่อาจทำให้คนส่วนใหญ่เข้าใจไปในทางลบก็จะส่งผลบางประการต่อกลุ่มคนที่ถูกพาดพิงถึงเช่นกัน

ความหมายของการสร้างความเป็นจริงทางสังคม

เบอร์เกอร์ และลักแมน (Berger & Luckmann, 1967) ได้กล่าวถึงการรับรู้ความจริงไว้ว่า มนุษย์ไม่สามารถรับรู้ "ความจริง" ของโลกภายนอกตัวเขาได้โดยตรง แต่ต้องกระทำผ่าน "ตัวกลาง" คือประสาทสัมผัสและกระบวนการรับรู้ทางจิตของมนุษย์ซึ่งถูกหล่อหลอมโดยกระบวนการทางสังคมมาก่อน

ความหมายทางสังคมนั้นอาจมีการเปลี่ยนแปลงไปจากบริบทเดิม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าความหมายของคำนั้นถูกถ่ายทอดไปอย่างไร และขึ้นอยู่กับ "ระบบสัญลักษณ์" (Sign system) ที่สังคมเป็นผู้สร้างขึ้นอย่างมีกฎเกณฑ์และเป็นที่ยอมรับกันในสังคมนั้นๆ ด้วยว่ามีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร

อัลเฟรด ชูทซ์ (Schutz, อ้างถึงใน Littlejohn, 1992, p. 190) เห็นว่า ชีวิตประจำวันของคนเราไม่ได้เป็นโลกส่วนตัวของเราแต่เป็นอัตวิสัยร่วม (Intersubjective) เราสามารถรับรู้ร่วมกันกับเพื่อนมนุษย์โดยอาศัยประสบการณ์และการตีความหมายซึ่งอาจจะแตกต่างกันไป ในสถานการณ์หนึ่งที่เราพบว่าตัวเองอยู่ในโลก ณ เวลาใดเวลาหนึ่งนั้นก็เพียงขอบเขตเล็กๆ ที่เราสร้างขึ้นมานั่นเอง หากจะกล่าวโดยสรุปคือ ความหมายและความเข้าใจทั้งหลายของมนุษย์นั้นเกิดจากการสื่อสารระหว่างตนเองกับบุคคลอื่น

จากฐานในการศึกษาเกี่ยวกับการสร้างความจริงทางสังคมของ อัลเฟรด ชูทซ์ และเบอร์เกอร์ และลักแมน ที่ผ่านมา แนวคิดดังกล่าวได้กลายมาเป็นแนวคิดที่น่าเชื่อถือและได้รับการยอมรับในการศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์ ซึ่งต่อมาภายหลัง Kenneth Gergen (อ้างถึงใน Littlejohn, 1992, p. 191) ได้เรียกแนวคิดนี้ว่า "The Social Constructionist Movement" โดยเชื่อว่าการเคลื่อนไหวนี้เกี่ยวข้องกับความเป็นปัจเจกบุคคลและประสบการณ์ของมนุษย์ ซึ่งตั้งอยู่บนสมมติฐาน 4 ประการดังต่อไปนี้

1. โลกหรือความเป็นจริงทางโลกไม่ได้แสดงหรือปรากฏตนออกมาในเชิงวัตถุวิสัยต่อมนุษย์ แต่มนุษย์จะรับรู้ต่อความเป็นจริงเหล่านั้นผ่านทางประสบการณ์ต่างๆ ของมนุษย์ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นไปโดยการใช้ภาษา

2. ความเข้าใจในความเป็นจริงของมนุษย์โดยการใช้ภาษาเป็นสื่อ ก็คือสถานการณ์ที่เกิดขึ้นมาจากสังคมที่มีการปฏิสัมพันธ์กันของคนในกลุ่ม ณ เวลาใดเวลาหนึ่งและสถานที่ใดสถานที่หนึ่ง

3. มนุษย์จะเข้าใจความเป็นจริงใดๆ ได้หรือไม่เพียงใด ย่อมเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดโดยแบบแผนการสื่อสารในขณะนั้น ดังนั้น ความมั่นคงหรือไม่มั่นคงของความรู้จึงขึ้นอยู่กับสถานการณ์ต่างๆ ที่เป็นอยู่ของคนในสังคมมากกว่าความเป็นจริงตามภววิสัยภายนอกประสบการณ์ของมนุษย์

4. ความเข้าใจในความเป็นจริงของสังคมจะก่อรูปร่างจากแง่มุมที่สำคัญๆ หลายประการของมนุษย์ นั่นก็คือ วิธีการในการคิดของมนุษย์ วิธีการปฏิบัติการดำเนินชีวิตที่เป็นอยู่ในชีวิตประจำวันย่อมขึ้นอยู่กับการรู้ ความเข้าใจที่เรามีต่อความเป็นจริงของเรานั้นเอง

จากการประมวลความหมายเกี่ยวกับความเป็นจริงทางสังคม อาจกล่าวได้ว่า ความหมายของสิ่งต่างๆ ในสังคม ความเชื่อ แนวทางปฏิบัติ ตลอดจนกระทั่งความเป็นจริง (Reality) เป็นสิ่งที่มนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้นโดยอาศัยประสบการณ์และการสื่อสารกับบุคคลอื่น และใช้ภาษาเป็นเครื่องมือถ่ายทอดความหมายหรือความเป็นจริงเหล่านั้น

ระดับและประเภทของความเป็นจริงทางสังคม

กาญจนา แก้วเทพ (2541, น. 259) กล่าวว่า กลุ่มวัฒนธรรมนิยมได้อธิบายแนวเรื่อง "ความเป็นจริง" โดยแยกความเป็นจริงออกเป็น 2 ระดับ คือ

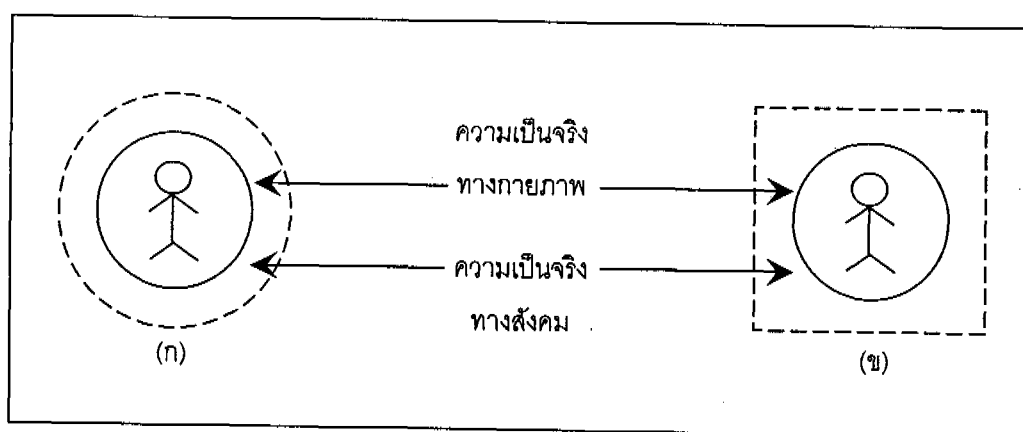
ระดับแรก ความเป็นจริงทางกายภาพ (Physical Reality) หรือ โลกแห่งความเป็นจริง (World of Reality) โลกส่วนนี้จะเป็นโลกที่เราสามารถสัมผัสได้ด้วยตนเอง อาจเป็นได้ทั้งสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้น หรือเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นรอบตัว แต่เราอาจไม่สามารถหาความแน่นอนชัดเจนที่แท้จริงได้เนื่องจากความจริงเหล่านั้นมีอยู่มากมาย

ระดับที่สอง ความเป็นจริงทางสังคม หรือความเป็นจริงทางสัญลักษณ์ ซึ่งเกิดจากการสร้างสรรค์ของสังคม (Social Construction of Reality) สิ่งเหล่านี้บางคนเรียกว่า "โลกแห่งความหมาย" (World of Meaning) ซึ่งเป็นโลกแห่งความรู้ (Knowledge) ที่เรารับมาเพียงบางส่วนจากโลกของความจริง ดังนั้น โลกแห่งความหมายจึงเป็นโลกที่เราสามารถอธิบายได้ ให้ความหมายได้และกำหนดแบบแผนได้ โดยอาศัยการสะสมความรู้ดังกล่าวจนกระทั่งมากำหนดเป็นพฤติกรรมการแสดงออกจนเกิดการรับรู้และเข้าใจที่ตรงกันในสังคม สิ่งเหล่านี้จึงกลายเป็น

ความเป็นจริงทางสังคมในที่สุด เช่น มนุษย์กำหนดความหมายเกี่ยวกับความกตัญญูต่อบิดามารดาว่าคืออะไร และกำหนดว่าจะต้องมีพฤติกรรมการแสดงออกอย่างไรเพื่อให้สังคมรับรู้และเข้าใจตรงกัน เป็นต้น จะเห็นได้ว่า มนุษย์สร้างโลกแห่งความหมายขึ้นมาเพื่อให้มนุษย์มีความรู้สึกมั่นคงทางความรู้สึกนั่นเอง

ภาพที่ 1

แสดงความสัมพันธ์ระหว่างความเป็นจริงทางกายภาพ และความเป็นจริงทางสังคม



ความเป็นจริงทั้งสองระดับจะหล่อหลอมโลกในชีวิตของบุคคล (Life-World) บุคคลสองคนที่อยู่ในสังคมที่ต่างกัน แม้จะมีความเป็นจริงทางกายภาพอย่างเดียวกันแต่ก็อาจมีความเป็นจริงทางสังคมและสัญลักษณ์แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง หรือแม้แต่ในสังคมเดียวกันหากเป็นช่วงเวลาที่แตกต่างกัน โลกทางสังคมก็อาจจะแตกต่างกันไปด้วย

นอกจากนี้ อโดนิและเมน (Adoni & Mane, 1984 อ้างถึงใน จีรวรา อุษยากุล, 2536, น.13) ได้แบ่งประเภทของความเป็นจริงออกเป็น 3 ลักษณะ ดังนี้

1. Objective Social Reality คือ ความจริงที่สัมผัสได้ด้วยประสบการณ์ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในโลกภายนอกซึ่งเราเผชิญได้ในฐานะที่เป็นจริง เช่น เมื่อเราพบเห็นคนพิการทางสายตา กำลังเล่นดนตรีเพื่อแลกกับเงินบริจาคจากคนทั่วไป ก็ทำให้เรารับรู้และเข้าใจถึงวิถีทางในการประกอบอาชีพของแต่ละบุคคล ถึงแม้ว่าจะเป็นคนพิการแต่ก็ยังไม่ย่อท้อหรือนั่งรอเงินบริจาคเพียงอย่างเดียว ความจริงเหล่านี้ทำให้เราตระหนักถึงคุณลักษณะที่ดีในการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อหาเงินมาเลี้ยงชีพ

2. Symbolic Social Reality คือ ความจริงที่แสดงออกมาในรูปของสัญลักษณ์ เช่น

ศิลปะ เอกสาร หรือเนื้อหาในสื่อ ความจริงประเภทนี้มีมากมายแต่สิ่งที่สำคัญที่สุดคือความสามารถของบุคคลในการรับรู้ และแยกแยะสิ่งต่างๆ ด้วยตนเอง เช่น ในการนำเสนอเรื่องราวชีวิตคนทางโทรทัศน์ ก็จะมีภาพของผู้ชายที่ขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพหาเงินมาเลี้ยงครอบครัว กับอีกภาพหนึ่งเป็นภาพของผู้ชายที่ขี้เหล้าเมายา เล่นการพนัน ไม่มีอาชีพการงาน ภาพของผู้ชายทั้งสองที่เสนอผ่านรายการโทรทัศน์จะเป็นความจริงทางสัญลักษณ์ที่เรารับรู้และเข้าใจจนกระทั่งสามารถแยกแยะได้ว่าผู้ชายที่ดีมีลักษณะอย่างไร

3. Subjective Social Reality หมายถึงความจริงที่เกิดขึ้นจากทัศนะของตัวผู้มอง นั่นคือ ความจริงที่ได้รับแบบ Objective และ Symbolic มารวมกันนั่นเอง อาจกล่าวได้ว่าความจริงจะถูกนำเสนอได้ในรูปของสัญลักษณ์และนำไปสู่จิตสำนึกของแต่ละบุคคล เช่น เมื่อเราพบเห็นคนพิการทางสายตาที่มีความขยันในการประกอบอาชีพ และได้รับรู้จากสื่อว่าลักษณะของผู้ชายที่ดีต้องมีความรับผิดชอบและขยันหมั่นเพียร ความจริงในรูปแบบ Objective และ Symbolic ที่เราได้สัมผัสรับรู้ก็จะมารวมกันและนำไปสู่จิตสำนึกที่ว่า ผู้ชายที่ดีจะต้องขยันหมั่นเพียร ดังที่เราได้เห็นคนพิการทางสายตาหาวิถีทางในการหาเลี้ยงชีพและผู้ชายที่ทำงานหาเลี้ยงครอบครัวในรายการโทรทัศน์

การสร้างความเป็นจริงทางสังคมของสื่อมวลชน

วอลเตอร์ ลิปป์แมน (Walter Lippmann) กล่าวไว้ในหนังสือ Public Opinion ในปี 1992 ว่า สื่อมวลชนนั้นได้ก่อให้เกิดภาพในหัวของมนุษย์ (The Picture in Our Head) ซึ่งเป็นภาพที่เกี่ยวกับโลกแห่งความเป็นจริงภายนอก (The World Outside)

สื่อมวลชนจัดเป็นสถาบันหนึ่งที่มีบทบาทในการสร้างความเป็นจริงทางสังคม เนื่องจากโลกนี้มีเหตุการณ์ต่างๆ เกิดขึ้นมากมายซึ่งมนุษย์ไม่สามารถที่จะเข้าไปมีประสบการณ์หรือสัมผัสกับความเป็นจริงที่เกิดขึ้นได้ทุกเหตุการณ์ ดังนั้น สื่อมวลชนจึงเป็นเสมือนช่องทางหนึ่งในการนำความจริงจากโลกภายนอกมาสู่มนุษย์ และมนุษย์ก็สร้างความหมายจากความจริงเหล่านั้นโดยความหมายอาจจะแตกต่างกันไปตามประสบการณ์ของแต่ละบุคคล หรือตามสภาพแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรมที่บุคคลนั้นๆ ดำรงอยู่

รายการสารคดีโทรทัศน์ "คนค้นคน" ก็เช่นกัน ถึงแม้ว่ารูปแบบรายการจะเป็นสารคดีที่ต้องนำเสนอเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง แต่ในทางปฏิบัตินั้นเมื่อเรื่องจริงที่เกิดขึ้นต้องอยู่ในกระบวนการผลิตของสื่อมวลชน เรื่องจริงนั้นจะยังคงเป็นเรื่องจริงเช่นเดิมหรือเป็นเรื่องจริงที่มีการประกอบสร้างขึ้นมาใหม่หรือไม่ หากความจริงที่ประกอบสร้างขึ้นมาใหม่ได้รับการเผยแพร่ไปยัง

ผู้รับสาร ผู้รับสารสร้างความหมายจากความจริงที่ได้รับและจดจำรับรู้จนกลายเป็นภาพตัวแทน (Representation) หากภาพตัวแทนที่ปรากฏเป็นภาพที่สอดคล้องกับความจริงก็จะก่อให้เกิดผลอันดีในการสร้างความเข้าใจที่ตรงกันทั้งกลุ่มคนที่ถูกนำเสนอเรื่องราวและกลุ่มผู้รับสาร แต่หากภาพที่นำเสนอบิดเบือนจากความเป็นจริงก็อาจจะก่อให้เกิดภาพลบของกลุ่มคนที่ถูกนำเสนอในสายตาผู้รับสารด้วยเช่นกัน

จากความสำคัญของสื่อมวลชนในการทำหน้าที่ประกอบสร้างความเป็นจริงทางสังคม รูปแบบและเนื้อหาการรายงานสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ที่นำเสนอเรื่องราวของหญิงชราบนพื้นฐานเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงตามคุณสมบัติเฉพาะของสื่อประเภทสารคดี (Non-Fiction) ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาภาพตัวแทนของคนกลุ่มดังกล่าวที่ประกอบสร้างในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ว่ามีลักษณะอย่างไร และภาพตัวแทนนั้นมีผลต่อการรับรู้ของผู้รับสารที่มีประสบการณ์หลากหลายลักษณะที่เหมือนหรือต่างกันอย่างไร เพราะภาพตัวแทนดังกล่าวอาจมีลักษณะก้ำกึ่งระหว่างภาพที่ถูกปรุงแต่งหรือภาพความจริงโดยเนื้อแท้ เนื่องจากเรื่องราวเหตุการณ์จริงอาจถูกประกอบสร้างขึ้นมาใหม่โดยอยู่ในรูปแบบเรื่องจริง เหตุการณ์จริงของสารคดี ซึ่งเป็นเรื่องยากที่ผู้รับสารจะแยกแยะได้อย่างชัดเจนระหว่างความจริงกับความจริงที่ประกอบสร้างขึ้น หรือเชื่อมโยงระหว่างความจริงจากโลกของสื่อกับความจริงที่พบเจอและสัมผัสได้โดยตรงจากสังคมในปัจจุบัน ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การรับรู้ภาพตัวแทนที่ไม่ชัดเจนของผู้รับสารจะทำให้เกิดการจดจำภาพตัวแทนที่ไม่สอดคล้องกับความจริง อันจะนำมาซึ่งความเข้าใจที่ผิดพลาดและอาจส่งผลบางประการแก่กลุ่มบุคคลที่ถูกพาดพิงถึงหรือเกี่ยวข้องด้วย หากภาพที่ปรากฏนั้นเป็นภาพในด้านลบเป็นส่วนใหญ่

แนวคิดเรื่องสารคดี (Documentary)

ความหมายของสารคดี

Joseph T. Browne (1971 อ้างถึงใน อรทัย รุจิราธร, 2541, น. 11) สารคดีโทรทัศน์ หมายถึง รายการประเภทหนึ่งซึ่งนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยละเอียดตั้งแต่ต้นจนจบ โดยยึดหลักของความเป็นจริง ในขณะเดียวกันก็ได้อาศัยเทคนิคต่างๆ หลายรูปแบบมาผสมผสานกัน เพื่อให้เกิดจินตนาการที่ดีและจูงใจผู้ชมให้สนใจอาทิ รูปแบบการบรรยาย บทสัมภาษณ์ บทสนทนา การให้ดนตรีและเสียงประกอบอื่นๆ เพื่อเสริมความหมายที่สมบูรณ์ให้แก่

ภาพที่ปรากฏทางจอโทรทัศน์ เป็นต้น นั่นคือ นอกจากจะมุ่งเสนอข้อเท็จจริงแก่ผู้ชมแล้ว ยังมีความพยายามในการสร้างจินตนาการปะปนอยู่ด้วย

ธีรภาพ โลหิตกุล (2544, น. 125) กล่าวว่า สารคดีคือ การนำเอาข้อมูลหรือข้อเท็จจริงมานำเสนอโดยผ่านกระบวนการสร้างสรรค์ ดังนั้นเมื่อคิดจะเขียนสารคดีจะต้องคำนึงถึงข้อมูลและกลวิธีการนำเสนอในสัดส่วนที่เท่ากัน

นอกจากนี้ ธีรภาพ โลหิตกุล (2544, น. 26) ยังมองว่า สารคดีมีมิติ เหมือนภาพหนึ่งภาพที่มีครบทั้งเรื่องราว การจัดวางองค์ประกอบ (Composition) แสงเงา ให้ความหมายลึกซึ้งกินใจ ก่อให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกในทางสร้างสรรค์ด้านใดหนึ่งแก่ผู้ชม มิติในทางสารคดี มีดังนี้

มิติที่ 1 รูปแบบการนำเสนอที่ดี ผู้ชมได้รับอารมณ์รส ความบันเทิง ความเพลิดเพลินอันเกิดจากการวางพล็อต การดำเนินเรื่องดี การใช้ภาษาสละสลวยกินใจ การเคลื่อนไหวของกล้องได้อารมณ์สอดคล้องกับเนื้อหา การลำดับภาพดี ดนตรีประกอบสอดคล้องประสานล้อรับกับภาพและเนื้อหาอย่างกลมกลืนเป็นหนึ่งเดียว ผู้ให้เสียงบรรยายได้อารมณ์ มีความน่าเชื่อถือ

มิติที่ 2 เนื้อหาที่ดี ผู้ชมได้รับสาระทางปัญญา ได้รับความรู้ใหม่ๆ อันเกิดจากความคิดสร้างสรรค์ในการจับประเด็นของผู้เขียนบท ข้อมูลถูกต้องแม่นยำ ไม่มั่วหรือใดๆ เอา และมีข้อมูลรอบด้าน ไม่ด่วนสรุปในประเด็นที่มีข้อโต้แย้ง

มิติที่ 3 แง่คิดมุมมองดี ผู้ชมได้รับแง่คิดใหม่ๆ หรือชมแล้วได้แง่คิดอันก่อให้เกิดสำนึกในทางสร้างสรรค์ เช่น สำนึกที่รักและหวงแหนแม่น้ำอันเป็นเส้นเลือดหล่อเลี้ยงชีวิตและวัฒนธรรม ทั้งนี้ได้หมายความว่า จะต้องมีการสรุป หรือชี้นำความคิดผู้ชมไปทางใดทางหนึ่งแน่นอนตายตัวในสารคดีเรื่องหนึ่งตอนหนึ่ง อาจมีหลายแง่คิดมุมมองที่จะให้ผู้ชมได้ใช้วิจารณญาณเอาเองได้

ความหมายของสารคดีอาจมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปตามการนำเสนอผ่านสื่อ เช่น เมื่อนำเสนอผ่านสื่อวิทยุหรือสื่อสิ่งพิมพ์ก็จะเป็นการเล่าเรื่องผ่านบทความหรือความเรียงต่างๆ ส่วนสื่อโทรทัศน์และภาพยนตร์ก็จะสามารถนำเสนอได้โดยการเล่าเรื่องผ่านภาพและเสียงไปพร้อมๆ กัน ซึ่งอาจทำให้ผู้ชมได้รับอารมณ์รสในการรับชมมากขึ้น

โดยสรุปแล้ว สารคดี หมายถึง การนำเสนอเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบนพื้นฐานความเป็นจริงอย่างเป็นกลาง โดยเรื่องราวที่นำเสนอมักเป็นเรื่องราวแปลกใหม่ มีเนื้อหาที่ดี ให้ความรู้และเป็นประโยชน์แก่คนในสังคม สารคดีที่ดีนั้นจะต้องผสมผสานความรู้ ความบันเทิง และความเพลิดเพลินในการรับชมรายการให้อยู่ในสัดส่วนที่พอเหมาะและกลมกลืน

ประเภทของรายการสารคดี

สำหรับกรณีของสื่อโทรทัศน์นั้น การแบ่งประเภทของรายการสารคดีไม่สามารถกำหนดได้อย่างตายตัว แต่จะแตกต่างกันไปตามเกณฑ์ที่นำมาใช้แบ่งประเภท เช่น การแบ่งประเภทสารคดีตามเกณฑ์วัตถุประสงค์การนำเสนอ มีดังต่อไปนี้ (เทพพนม เพชรไกร, 2544, น. 10)

1. รายการสารคดีประเภทการกระทำ (Action Documentary)

สารคดีนี้จะนำเสนอเกี่ยวกับปัญหาที่เกิดขึ้นอันมีผลกระทบต่อคนส่วนใหญ่ เพื่อชี้แนะให้เห็นแนวทางการแก้ไขปัญหา และกระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน เนื้อหารายการจะเน้นเหตุการณ์หรือการกระทำที่เกิดขึ้น การแนะแนวทางการแก้ไขปัญหาของคนในสังคมหนึ่งซึ่งอาจเป็นประโยชน์ต่อคนในสังคมอื่นที่อาจจะประสบปัญหาในลักษณะเดียวกัน

2. รายการสารคดีประเภทข่าวสาร (Information Documentary)

รายการสารคดีประเภทข่าวสารเป็นการศึกษาค้นคว้ารายละเอียดจากเอกสารหรือบันทึกที่มีอยู่ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ความรู้ ข้อเท็จจริงในรูปแบบข้อมูล ตัวเลข สถิติ ในขอบเขตที่กว้างขวางปราศจากอารมณ์ ทัศนคติ หรือแรงจูงใจใดๆ

3. รายการสารคดีประเภทละคร (Dramatized Documentary)

สารคดีประเภทนี้เป็นสารคดีที่มีได้มุงเสนอข่าวสาร แต่มุงเสนอเนื้อหาในรูปการ แสดง โดยมีการนำเสนอข้อเท็จจริงในรูปแบบของละครเพื่อให้การดำเนินเรื่องมีสีสันมากขึ้น มักใช้ในการนำเสนอเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ หรือเรื่องราวที่เกี่ยวกับชีวประวัติและอัตชีวประวัติบุคคลสำคัญ

ทั้งนี้ ในระยะแรกจะใช้นักแสดงอาชีพแสดงแทนบุคคลจริงและถ่ายทำในสตูดิโอ โดยการสร้างฉากให้ดูเหมือนจริง การนำเสนอรายการสารคดีประเภทนี้จะนำเสนอโดยอาศัยองค์ประกอบของละคร เช่น กำหนดโครงเรื่อง แก่นเรื่อง ตัวละคร ความขัดแย้ง ฉาก มุมมองในการเล่าเรื่อง กลวิธีด้านภาพและเสียง เป็นต้น การใช้กลวิธีการเล่าเรื่องเช่นนี้จะช่วยสร้างอารมณ์ได้เป็นอย่างดี รายการสารคดีประเภทนี้ในระยะต้นจึงมีลักษณะดังต่อไปนี้

1. ใช้นักแสดงอาชีพที่มีลักษณะใกล้เคียงบุคคลจริงในเรื่อง
2. เป็นการแสดงตามบทที่เขียนขึ้น
3. ฉากมีลักษณะใกล้เคียงกับสถานที่จริงหรืออาจเป็นสถานที่จริง
4. เนื้อเรื่องเป็นไปตามเรื่องจริงที่เกิดขึ้น

ต่อมาเมื่อการถ่ายทำนอกสถานที่ทำได้ง่ายขึ้น รายการสารคดีประเภทนี้จึงนิยมถ่ายทำจากสถานที่จริงและใช้ตัวบุคคลที่เป็นเจ้าของเรื่องหรือผู้ที่เกี่ยวข้องในการเล่าเรื่องแทน ซึ่งวิธีการดังกล่าวจะสร้างความสมจริง น่าเชื่อถือ และน่าติดตามจากผู้รับชมรายการมากขึ้น

นอกจากจะมีรายการสารคดีประเภทละคร แบบ Dramatized Documentary แล้ว ยังมีรายการสารคดีเชิงละคร แบบ Docu-Drama อีกด้วย ซึ่งถือเป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของละคร ถึงแม้ว่ารายการสารคดีเชิงละครทั้ง 2 ลักษณะจะค่อนข้างคล้ายคลึงกัน แต่ผู้วิจัยพบว่า นักวิชาการหลายคนได้อธิบายถึงความแตกต่างระหว่าง Dramatized Documentary และ Documentary Drama (Docu-Drama) ไว้ค่อนข้างชัดเจนว่า รายการสารคดีประเภทละคร แบบ Dramatized Documentary เป็นการสร้างภาพเหตุการณ์ขึ้นมาใหม่บนพื้นฐานของข้อเท็จจริงที่มีอยู่ โดยใช้นักแสดงหรือบุคคลจริงตามสถานการณ์แต่เนื้อเรื่องเป็นไปตามความเป็นจริงโดยมิได้บิดเบือน ในขณะที่ Documentary Drama (Docu-Drama) ถือเป็นความก้าวหน้าของละครในอีกระดับหนึ่ง กล่าวคือเป็นการผสมผสานระหว่างเรื่องจริงกับเรื่องที่แต่งขึ้น โดย Mark Harris (อ้างถึงใน ปิยพรรณ กลิ่นขาย, 2535, น. 19) ได้กล่าวว่า Docu-Drama จะประกอบด้วยข้อเท็จจริงของรายการสารคดีกับความเป็นเอกภาพและความน่าสนใจของรายการละคร โดยมิได้อ้างอิงกับความเป็นจริงแต่อย่างใด นักวิจารณ์บางคนเห็นว่า Docu-Drama เป็นการบิดเบือนความจริงทำให้ความแตกต่างระหว่างความเป็นจริงกับจินตนาการของผู้เขียนบทนั้นไม่ชัดเจน

ดังนั้น ความแตกต่างระหว่าง Dramatized Documentary กับ Documentary Drama (Docu-Drama) ก็คือ Dramatized Documentary จะนำรูปแบบของละครมาเสริมลีลาให้สารคดีมีความน่าสนใจ แต่ Documentary Drama (Docu-Drama) เป็นการนำความจริงมาเป็นลีลาให้กับตัวละครหรือเนื้อหาเท่านั้น

แนวคิดดังกล่าวได้สอดคล้องกับแนวคิดของ John Caughie (1980 quoted in Keith Beattie, 2004, P.148) ที่ได้กล่าวถึง รูปแบบของ Dramatized Documentary และ Documentary Drama ไว้ในบทความเรื่อง Progressive Television and Documentary ว่า รูปแบบของ Dramatized Documentary จะอยู่บนพื้นฐานความเป็นจริงที่ได้มาจากการสืบสวนและการค้นคว้าวิจัย รูปแบบรายการนี้จะมาจากหลักฐานที่มีอยู่จริง เช่น สำเนาหรือบันทึกของราชการ เรื่องราวในประวัติศาสตร์ หรือประวัติบุคคลสำคัญ โดยนำสิ่งเหล่านี้มานำเสนอในรูปแบบของละคร เช่น สารคดีเรื่อง Police State (1980) ของรายการโทรทัศน์ประเทศออสเตรเลีย ที่ใช้นักแสดงมืออาชีพมาแสดง เพื่อถ่ายทอดเรื่องราวของสื่อมวลชนที่สืบสวนการคอร์รัปชันในวงการตำรวจ

ส่วน Documentary Drama จะมีลักษณะตรงกันข้าม กล่าวคือ รูปแบบรายการจะมี ความเป็นละครสูงและอยู่บนพื้นฐานการเล่าเรื่องแบบบันเทิงคดีที่อ้างอิงสถานการณ์ เหตุการณ์ ตัวบุคคลจริง หรือน่าจะเป็นไปได้ Caughie เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "สิ่งที่ดูคล้ายสารคดี" (Documentary Look) เป็นการสร้างความรู้สึกต่อเรื่องจริงด้วยบันเทิงคดีโดยถอดแบบการใช้ ภาษา มุมกล้อง และแสงแบบสารคดี

อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างระหว่างรูปแบบสารคดีทั้ง 2 ประเภทไว้ว่า ไม่ว่าจะเป็น Dramatized Documentary หรือ Documentary Drama (Docu-Drama) ย่อมขึ้นอยู่กับคุณค่าใน การตีความและการให้คำจำกัดความ (Interpretative and definitional value) ต่องานที่น่าเสนอ ด้วย ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้รายการสารคดีโทรทัศน์ "คนค้นคน" จัดเป็นรายการสารคดีประเภทละคร แบบ Dramatized Documentary ที่มุ่งนำเสนอเรื่องราวชีวิตคนในรูปแบบการเล่าเรื่องแบบบันเทิง คดี โดยมีการเก็บข้อมูลปฐมภูมิเพื่อกำหนดโครงเรื่อง (Plot) และแก่นเรื่อง (Theme) รวมถึงการ ถ่ายทำจากสถานที่จริง และใช้บุคคลเจ้าของเรื่องราวเป็นตัวละครในการเล่าเรื่อง เพื่อสร้างความ เป็นจริงและความเป็นธรรมชาติการนำเสนอเรื่องราว

องค์ประกอบในการนำเสนอรายการสารคดี

องค์ประกอบในการนำเสนอรายการสารคดีที่สอดคล้องกันจะทำให้รายการสารคดี น่าสนใจมากขึ้น โดยสามารถแยกให้เห็นดังต่อไปนี้

1. เนื้อหาความคิดและการดำเนินเรื่อง

รายการสารคดีที่น่าสนใจนอกจากจะให้ความกระจ่างในเรื่องที่น่าเสนอต่อผู้ชม แล้ว ก็ควรจะดำเนินเรื่องราวได้อย่างน่าสนใจและชวนติดตามด้วย ในส่วนของเนื้อหาความคิด ผู้ผลิตรายการจะต้องมีความรู้ความเข้าใจประเด็นที่จะนำเสนออย่างรอบด้าน ชัดเจน และลึกซึ้ง ส่วนการดำเนินเรื่องก็คือการพาผู้ชมเข้าสู่เรื่องราวที่น่าสนใจในลักษณะต่างๆ ซึ่งจะส่งผลต่อความ เข้าใจและการวางอารมณ์ของคนดูที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งก็จะขึ้นอยู่กับเทคนิคและกลวิธีในการ นำเสนอนั่นเอง

2. รูปแบบการนำเสนอ

การบอกเล่าเรื่องราวกับผู้ชมด้วยเสียงบรรยายประกอบภาพแต่เพียงอย่างเดียวจะ ทำให้ขาดความน่าสนใจ เรื่องราวจะดำเนินไปอย่างราบเรียบ ไม่มีชีวิตชีวา ดังนั้น จึงควรใช้รูปแบบ การนำเสนอที่มีความหลากหลายและเหมาะสมกับเนื้อหา ซึ่งจะช่วยให้รายการน่าสนใจติดตาม

มากขึ้น อีกทั้งรูปแบบการนำเสนอที่แตกต่างกันจะสามารถเปลี่ยนบรรยากาศให้คนดูไม่รู้สึกเบื่อหน่ายหากรายการสารคดีนั้นมีระยะเวลาการนำเสนอที่ยาวนาน

รูปแบบการนำเสนอมีอยู่หลากหลายวิธี เช่น การนำเสนอด้วยภาพข่าวก็จะสามารถบอกเล่าที่มาของเหตุการณ์นั้นๆ ได้ การใช้เสียงเพลงประกอบในเรื่องช่วยให้ผู้ชมรายการรู้สึกผ่อนคลายหรือช่วยกระตุ้นอารมณ์ความรู้สึกของผู้รับชมรายการให้คล้อยตามเนื้อหารายการ การสอบถามความคิดเห็นบุคคลทั่วไปเพื่อนำเสนอทัศนคติของคนในสังคม การสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญหรือผู้เกี่ยวข้องก็จะช่วยให้ทราบข้อเท็จจริงจากผู้รู้ซึ่งส่งผลให้เนื้อหามีความน่าเชื่อถือมากขึ้น เป็นต้น

3. การใช้ภาษา

ภาษาเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดความคิดและเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอีกองค์ประกอบหนึ่งที่ทำให้รายการสารคดีมีความน่าสนใจ ภาษาที่ใช้ในสารคดีควรเป็นภาษาที่ใช้พูดคุยอย่างเป็นธรรมชาติ เข้าใจง่าย สั้นกระชับ ให้ความหมายที่ชัดเจน กินใจ และช่วยสร้างจินตภาพให้แก่ผู้ชมรายการ การใช้ภาษาในรายการสารคดีจะต้องคำนึงถึงรูปแบบรายการที่นำเสนอด้วย

4. การนำเสนอภาพ

การนำเสนอภาพในรายการสารคดีโทรทัศน์ถือเป็นสิ่งสำคัญที่สามารถดึงดูดความสนใจจากผู้รับชมรายการได้เป็นอย่างดี ในบางครั้งภาพเพียงหนึ่งภาพก็สามารถสื่อความหมาย แสดงความรู้สึกออกมาได้โดยไม่ต้องใช้คำบรรยาย

การนำเสนอภาพที่แตกต่างกัน เช่น มุมภาพ ขนาดภาพ หรือเคลื่อนไหวต่างๆ ก็ย่อมจะให้ความรู้สึกที่แตกต่างกัน ดังนั้น ผู้ผลิตจึงต้องตระหนักและพิถีพิถันในการถ่ายภาพ ตัดต่อและลำดับภาพให้สอดคล้องกลมกลืนกับเนื้อหาที่ต้องการนำเสนอ เพื่อเป็นการชักชวนให้ผู้รับชมรายการรู้สึกสนใจและติดตามดูไปจนจบรายการ

5. การนำเสนอเสียง

เสียงเป็นองค์ประกอบสำคัญอีกองค์ประกอบหนึ่งในการสร้างอารมณ์และความรู้สึกของผู้รับชมรายการให้คล้อยตามเนื้อหาที่นำเสนอ นอกจากเสียงบรรยายและเสียงสัมภาษณ์แล้ว เสียงดนตรีและเสียงประกอบยังช่วยเพิ่มสีสันให้กับรายการและเสริมอารมณ์คนดูได้อีกวิธีหนึ่งด้วย

เสียงดนตรีจะช่วยกระตุ้นอารมณ์ความรู้สึกของผู้รับชมรายการ และสร้างการรับรู้ความหมายของเรื่องราวต่างๆ ผ่านบทเพลง ส่วนเสียงประกอบจะช่วยให้ผู้ชมรายการรู้สึกเหมือนได้อยู่ในเหตุการณ์จริง หรือไปสัมผัสเหตุการณ์ด้วยตนเอง

องค์ประกอบของการนำเสนอรายการสารคดีตามที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมดต่างก็มีความสำคัญและส่งผลกระทบต่อความน่าสนใจในรายการสารคดีด้วยกันทั้งสิ้น องค์ประกอบแต่ละองค์ประกอบจะต้องมีความสัมพันธ์สอดคล้องและกลมกลืนกันเพื่อความเป็นเอกภาพในการนำเสนออันจะนำมาซึ่งสารคดีที่ดี มีคุณภาพ และน่าสนใจติดตามอีกรายการหนึ่ง

แนวคิดเรื่องการเล่าเรื่อง (Narration)

การวิเคราะห์การเล่าเรื่องแต่เดิมนั้น สาขาวิชาทางด้านมนุษยศาสตร์ หรืออักษรศาสตร์มักนำมาใช้วิเคราะห์เนื้อหาจากเรื่องราวประเภทบันเทิงคดี (Fiction) เช่น นวนิยาย ละครโทรทัศน์ ภาพยนตร์ วรรณกรรม หรือบทประพันธ์ร้อยแก้ว ร้อยกรอง เป็นต้น โดยมุ่งเน้นการวิเคราะห์ทางด้านสุนทรียศาสตร์เป็นสำคัญ ว่าเรื่องเล่าดังกล่าวมีคุณค่าเชิงสุนทรียะ (Appreciation) อย่างไร โดยอาศัยองค์ประกอบของวรรณคดีและวรรณกรรมแต่ละประเภทมาเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ วิจาร์ณ และวินิจฉัยคุณค่าของงานชิ้นนั้นๆ นอกจากนี้ยังมุ่งวิเคราะห์ค่านิยม วิธีการดำเนินชีวิต โลกทัศน์ของคนในสังคมตามที่ปรากฏในเนื้อหา ว่าผู้เขียนได้สะท้อน (Reflection) ภาพดังกล่าวในลักษณะอย่างไรบ้าง

ต่อมาเมื่อสำนักวัฒนธรรมศึกษา (Cultural Studies) ได้นำการวิเคราะห์การเล่าเรื่องมาใช้ในการศึกษาด้านสื่อสารมวลชนนั้น การวิเคราะห์การเล่าเรื่องได้เปลี่ยนแนวทางการวิเคราะห์จากเดิมที่มุ่งเน้นเรื่องสุนทรียศาสตร์ (Appreciation) มาเป็นการวิเคราะห์กระบวนการสร้างความหมาย ในการวิเคราะห์การสร้างความหมายจะต้องอาศัยองค์ประกอบต่างๆ ของการเล่าเรื่องทำหน้าที่สร้างความหมายในจุดย่อยของตัวเอง เพื่อจะนำไปสู่การอธิบายความหมายในภาพรวมต่อไป (Concerted meaning) ทั้งนี้ เป้าหมายหลักของการศึกษาการเล่าเรื่องดังกล่าว เป็นไปเพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจ (Understanding) ความหมายในมิติวัฒนธรรมที่ถูกประกอบสร้างไว้ในเรื่องเล่าได้อย่างกระจ่างชัดมากขึ้น

ข้อแตกต่างที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการวิเคราะห์การเล่าเรื่องตามแนวทางสำนักวัฒนธรรมศึกษา ก็คือ การวิเคราะห์การเล่าเรื่องมิได้ถูกจำกัดเฉพาะเรื่องแต่งหรือบันเทิงคดี (Fiction) เพียงเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมถึงการวิเคราะห์เรื่องเล่าจากงานประเภทสารัตถคดี (Non-Fiction) หรือเรื่องจากเหตุการณ์จริงด้วย ดังจะเห็นได้จาก ผู้วิจัยได้นำแนวคิดการเล่าเรื่อง

(Narration) มาวิเคราะห์ภาพตัวแทนของหญิงชราในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่า องค์ประกอบการเล่นเรื่องที่นำมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์ครั้งนี้จะเป็นเครื่องมือที่เหมาะสมในการค้นหาความหมาย (Meaning) และภาพตัวแทน (Representation) ของหญิงชราที่ประกอบสร้างอยู่ในเนื้อหาได้

Adrian Tilley (1991, p. 53 อ้างถึงใน จุลองรัตน์ ทิพย์พิमान, 2539, น. 9) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการเล่าเรื่องไว้ว่า การเล่าเรื่องเป็นส่วนหนึ่งของประสบการณ์ทางสังคม เด็กๆ เรียนรู้การเล่าเรื่องจากหนังสือ โฆษณา การ์ตูน และบทเพลง สิ่งเหล่านี้ช่วยให้เด็กๆ รู้จักคำศัพท์ใหม่ๆ ให้ทักษะในการเล่าเรื่อง รู้จักลำดับเหตุการณ์อย่างมีเหตุผล เด็กๆ ได้เรียนรู้สัญลักษณ์ที่ใช้ในการเริ่มต้นและจบลงของเรื่องเล่า รู้จักการคาดเดาเหตุการณ์ล่วงหน้าว่าต่อไปจะเกิดอะไรขึ้น นอกจากนี้การเล่าเรื่องยังช่วยเพิ่มพูนประสบการณ์ในคลังความรู้ให้เด็กๆ สามารถตัดสินใจตัวละครได้จากการแยกแยะบทบาทคนดีและคนเลว ซึ่งความเข้าใจสิ่งต่างๆ เหล่านี้จะไม่อาจเกิดขึ้นได้เลยหากปราศจากการเล่าเรื่อง สื่ออื่นๆ เช่น ละครโทรทัศน์ สารคดี ภาพยนตร์ นวนิยาย ฯลฯ ต่างก็อาศัยการเล่าเรื่องเป็นเครื่องมือในการสื่อสารแทบทั้งสิ้น

แนวคิดดังกล่าวของ Adrian Tilley ได้สอดคล้องกับ Lucaites & Condit (1985, p. 96-103) ที่เห็นว่า “การเล่าเรื่องจะช่วยให้มนุษย์เข้าใจเรื่องราวต่างๆ การเล่าเรื่องถูกนำมาใช้ในการอธิบายโดยไม่จำกัดรูปแบบและไม่จำกัดประเภทของสื่อ ไม่ว่าจะเป็นนวนิยาย ละครโทรทัศน์ ปาฐกถา โฆษณา การเทศน์ การรายงานข่าว รวมทั้งการพูดคุยกันในชีวิตประจำวันด้วย”

ในการศึกษาการเล่าเรื่อง (Narration) มีนักวิชาการหลายคนได้ให้เกณฑ์และคำอธิบายไว้มากมายโดยส่วนใหญ่มักเป็นองค์ประกอบการเล่นเรื่องของบันเทิงคดี (Fiction) ซึ่งนักวิเคราะห์การเล่าเรื่อง (Narrative Analyst) ในยุคปัจจุบันเห็นว่า เกณฑ์ดังกล่าวก็สามารถนำมาใช้วิเคราะห์การเล่าเรื่องของสารคดี (Non-Fiction) ได้เช่นกัน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้นำองค์ประกอบการเล่นเรื่องของบันเทิงคดีมาประยุกต์ใช้สำหรับการวิเคราะห์การเล่าเรื่องของสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” โดยคำนึงถึงความเหมาะสมในการค้นหาคำตอบเป็นหลัก ซึ่งสามารถสรุปเกณฑ์ได้ดังนี้ (กาญจนา แก้วเทพ, 2542, น. 158-162)

1. โครงเรื่อง (Plot)

โครงเรื่อง (Plot) นับเป็นองค์ประกอบสำคัญของเรื่องที่ผู้วิเคราะห์ต้องนำมาศึกษาเสมอ โดยสามารถแบ่งขั้นตอนการเล่าเรื่องได้ 5 ขั้นตอน ได้แก่

1.1 การเริ่มเรื่อง (Exposition) เป็นจุดเริ่มต้นเพื่อชักจูงความสนใจของผู้ชมให้ติดตามต่อไป ซึ่งอาจจะใช้กลยุทธ์การเริ่มเรื่องได้หลายๆ แบบ เช่น แนะนำตัวละคร แนะนำฉาก

เปิดประเด็นขัดแย้งเพื่อชวนติดตาม การเริ่มเรื่องไม่จำเป็นต้องเรียงลำดับเหตุการณ์ อาจเริ่มจากตอนกลางเรื่องหรือย้อนจากท้ายเรื่องมาก็ได้

1.2 การพัฒนาเหตุการณ์ (Rising Action) คือขั้นตอนที่เรื่องราวดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและสมเหตุสมผล ปมปัญหาหรือความขัดแย้งเริ่มทวีความรุนแรงเข้มข้น ตัวละครและสถานการณ์เริ่มยุ่งยากลำบากใจ

1.3 ขั้นภาวะวิกฤติ (Climax) ความขัดแย้งพุ่งขึ้นสูงสุดถึงจุดแตกหัก และตัวละครอยู่ในสถานการณ์ที่ต้องตัดสินใจอย่างใดอย่างหนึ่ง

1.4 ขั้นภาวะคลี่คลาย (Falling Action) คือขั้นตอนหลังจากจุดวิกฤติได้ผ่านพ้นไป เนื่องจากปัญหาหรือเงื่อนไขต่างๆ ได้เปิดเผยหรือแก้ไขได้

1.5 ขั้นการยุติเรื่องราว (Ending) คือการสิ้นสุดของเรื่องราวทั้งหมด โดยอาจมีจุดจบได้หลายลักษณะ เช่น จบลงอย่างมีความสุข สูญเสีย หรือทิ้งท้ายไว้ให้คิดเป็นต้น

2. แก่นความคิด (Theme)

แก่นความคิด (Theme) หมายถึง ความคิดหลักหรือความคิดรวบยอดที่เจ้าของเรื่องต้องการนำเสนอ ซึ่งผู้รับสารสามารถค้นพบความหมายหรือใจความสำคัญของเรื่องได้จากการสังเกตองค์ประกอบต่างๆ ในการเล่าเรื่อง เช่น การสังเกตชื่อเรื่อง ตัวละคร คำนิยม คำพูด หรือสัญลักษณ์ที่ปรากฏในเรื่อง เป็นต้น

ปกติแล้วเรื่องเล่าเรื่องหนึ่งจะมีแก่นความคิดหลักเพียงหนึ่งแก่นแนวคิด โดยที่อาจมีแนวคิดย่อยอีกหลายแนวคิดที่คอยสนับสนุนแก่นความคิดหลักอยู่ ถึงแม้ว่าในเรื่องหนึ่งจะมีแนวคิดปลีกย่อยอยู่หลายความคิดก็ตาม แต่ความคิดย่อยทั้งหมดก็จะมีลักษณะร่วมกันบางประการ หรือเป็นไปในทิศทางเดียวกันทั้งสิ้น ดังนั้นการพิจารณาแก่นความคิดหลักจึงควรจะสังเกตแนวคิดย่อยควบคู่ไปด้วยเพราะจะทำให้เราสามารถเข้าใจเรื่องราวได้อย่างชัดเจนมากขึ้น

3. ความขัดแย้ง (Conflict)

การศึกษาความขัดแย้ง (Conflict) จะทำให้เข้าใจเรื่องราวได้กระจ่างชัดยิ่งขึ้น เพราะแท้จริงแล้วการเล่าเรื่องคือการสานเรื่องราวบนความขัดแย้งนั่นเอง ดังที่ Muller and Williams (1985, p. 42-43 อ้างถึงใน จลองรัตน์ ทิพย์พิมาน, 2539, น. 12) ได้อธิบายว่า "โครงเรื่องคือการลำดับเหตุการณ์หรือพฤติกรรมอย่างต่อเนื่อง ซึ่งเหตุการณ์หรือพฤติกรรมนั้นจะมีการพัฒนาขึ้นท่ามกลางความขัดแย้งต่างๆ" ความขัดแย้งสามารถจำแนกได้ 4 ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่

3.1 ความขัดแย้งระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ คือการที่ตัวละครสองฝ่ายไม่ลงรอยกัน หรือพยายามต่อต้าน ทำลายล้างกัน เช่น การไม่ถูกกันของคนสองตระกูล หรือการรบกันของทหาร ทั้งสองฝ่าย เป็นต้น

3.2 ความขัดแย้งระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ คือ การที่มนุษย์ต้องเผชิญกับภัย ธรรมชาติหรือสภาพแวดล้อมที่เลวร้าย เช่น การที่ชาวนาชาวไร่ต้องประสบกับปัญหาภัยแล้ง เป็นต้น

3.3 ความขัดแย้งระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่เหนือธรรมชาติ เช่น ความขัดแย้งระหว่าง คนกับผีสิง หรือความเชื่อในสิ่งเร้นลับ

3.4 ความขัดแย้งภายในจิตใจ คือความขัดแย้งที่เกิดขึ้นภายใน ตัวละครจะมีความสับสน หรือยุ่งยากลำบากใจในการตัดสินใจเพื่อกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ความรู้สึกขัดแย้งกับกฎเกณฑ์ทางสังคม หรือขัดแย้งกับสำนึกรับผิดชอบ

4. ตัวละคร (Character)

ตัวละคร (Character) หมายถึง บุคคลที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเรื่องราวในเรื่องเล่า นอกจากนี้ยังหมายถึงบุคลิกลักษณะของตัวละคร ไม่ว่าจะเป็นรูปร่างหน้าตา หรืออุปนิสัยใจคอของตัวละครด้วย โดยตัวละครแต่ละตัวจะต้องมีองค์ประกอบ 2 ส่วนเสมอ นั่นคือ ส่วนที่เป็นความคิด (Conception) และส่วนที่เป็นพฤติกรรม (Presentation) ตัวละครสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. ตัวละครมิติเดียว (Flat Character) หมายถึง ตัวละครที่มีลักษณะนิสัยหรือพฤติกรรมที่สามารถสรุปได้ชัดเจน และคงลักษณะเช่นนี้เสมอ

2. ตัวละครหลายมิติ (Rounded Character) หมายถึง ตัวละครที่มีลักษณะหลากหลาย อาจขัดแย้งและคาดเดาได้ยาก มักมีลักษณะคล้ายชีวิตคนจริงๆ ซึ่งอาจมองเห็นได้โดยรอบด้าน มีทั้งส่วนดีและส่วนเสีย มีการพัฒนา เปลี่ยนแปลงนิสัยหรือทัศนคติได้ตามเหตุการณ์

นอกจากการแบ่งประเภทตัวละครดังกล่าวแล้ว คุณสมบัติของตัวละครยังเป็นอีกส่วนหนึ่งที่มักจะนำมาใช้ในการวิเคราะห์หรืออยู่เสมอ โดยสามารถจำแนกตัวละครตามคุณสมบัติของตัวละครได้ดังนี้ (ฉลองรัตน์ ทิพย์พิมาน, 2539, น. 16)

1. ตัวละครผู้กระทำ (Active) คือตัวละครที่มีลักษณะเข้มแข็ง พึ่งพาตนเองได้ ไม่ถูกคุกคามหรือครอบงำจากผู้อื่นได้โดยง่าย ส่วนใหญ่มีเป้าหมายและมีการตัดสินใจเป็นของตัวเอง ตัวละครชนิดนี้โดยมากเป็นตัวละครที่มีการศึกษาดี และมักเป็นเพศชาย

2. ตัวละครผู้ถูกกระทำ (Passive) คือตัวละครที่มีลักษณะอ่อนแอ ต้องพึ่งพาผู้อื่น หรือต้องอยู่ภายใต้การดูแลหรือควบคุมของตัวละครอื่น ตัวละครผู้ถูกกระทำส่วนใหญ่มักเป็นผู้ด้อยการศึกษา มีฐานะหรือสถานะต่ำต้อย โดยมากเป็นเพศหญิงมากกว่าเพศชาย

5. ฉาก (Setting)

ฉากเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอีกองค์ประกอบหนึ่งของเรื่องเล่าทุกประเภท เพราะเหตุการณ์และตัวละครไม่สามารถดำเนินไปโดยปราศจากสถานที่ได้ ดังนั้น ฉากจึงมีความสำคัญในการรองรับและสร้างความต่อเนื่องของเหตุการณ์ อีกทั้งยังสามารถบอกความหมายบางอย่างของเรื่องหรือผู้ผลิตรายการ ตลอดจนการกระทำของตัวละครได้ด้วย โดยในที่นี้ ธัญญา สังขพันธานนท์ (2539, น. 191-193) ได้สรุปประเภทของฉากในเรื่องเล่าไว้ดังนี้

5.1 ฉากที่เป็นธรรมชาติ ได้แก่ สภาพแวดล้อมธรรมชาติที่แวดล้อมตัวละคร เช่น ป่าไม้ ทุ่งหญ้า ลำธาร หรือบรรยากาศคำเช้าในแต่ละวัน

5.2 ฉากที่เป็นสิ่งประดิษฐ์ ได้แก่ ดึก บ้าน เครื่องมือ หรือสิ่งประดิษฐ์ที่มนุษย์มีไว้ใช้สอย

5.3 ฉากที่เป็นช่วงเวลาหรือยุคสมัย ได้แก่ ฤดูกาล ช่วงเวลาในวัน ช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ หรือระยะเวลาที่เกิดเหตุการณ์ตามท้องเรื่อง

5.4 ฉากที่เป็นการดำเนินชีวิตของตัวละคร หมายถึง สภาพแบบแผนหรือกิจวัตรประจำวันของตัวละคร ของชุมชน หรือท้องถิ่นที่ตัวละครอาศัยอยู่

5.5 ฉากที่เป็นสภาพแวดล้อมเชิงนามธรรม คือสภาพแวดล้อมที่จับต้องไม่ได้แต่มีลักษณะเป็นความเชื่อหรือความคิดของคน เช่น ค่านิยม ธรรมเนียมประเพณี เป็นต้น

6. จุดยืนในการเล่าเรื่อง (Point of View)

จุดยืนในการเล่าเรื่อง (Point of View) คือ การมองเหตุการณ์เข้าใจพฤติกรรมของตัวละครในเรื่องผ่านสายตาของตัวละครตัวใดตัวหนึ่ง หรือหมายถึงการที่ผู้เล่ามองเหตุการณ์จากวงในใกล้ชิด หรือจากวงนอกในระยะห่างๆ ซึ่งแต่ละจุดยืนมีความน่าเชื่อถือต่างกัน จุดยืนในการเล่าเรื่องมีความสำคัญต่อการเล่าเรื่องอย่างยิ่งเพราะจุดยืนจะมีผลต่อความรู้สึกของผู้ชมและมีผลต่อการชักจูงอารมณ์ของผู้เล่าเรื่องเล่า (ฉลองรัตน์ ทิพย์พิมาน, 2539, น. 19) ซึ่งในที่นี้ผู้วิจัยได้อาศัยการจัดแบ่งจุดยืนพื้นฐานในการเล่าเรื่องของภาพยนตร์ ของ หลุยส์ จิอันเน็ตตี ศาสตราจารย์ทางภาพยนตร์ มหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย มาประยุกต์ใช้เป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์จุดยืนในการเล่าเรื่องของสารคดี ซึ่งจุดยืนดังกล่าวแบ่งได้เป็น 4 ประเภทดังนี้

6.1 การเล่าเรื่องจากจุดยืนบุคคลที่หนึ่ง (The First-Person Narrator) คือการที่ตัวละครตัวเอกของเรื่องเป็นผู้เล่าเรื่องเอง ผู้เล่าเรื่องจะเรียกตนเองโดยใช้สรรพนามบุรุษที่หนึ่งเสมอ เช่น ผม หรือ ฉัน เป็นต้น ข้อดีคือ ทำให้รู้สึกใกล้ชิดกับเหตุการณ์เนื่องจากตัวละครหลักเป็นผู้เล่าเอง ข้อเสียคือ อาจมีอคติปะปนอยู่ การเล่าเรื่องจากจุดยืนแบบนี้มักพบในภาพยนตร์นักสืบ และภาพยนตร์อัตชีวประวัติ

6.2 การเล่าเรื่องจากจุดยืนบุคคลที่สาม (The Third-Person Narrator) คือการที่ผู้เล่ากล่าวถึงตัวละครตัวอื่น เหตุการณ์อื่นที่ตนเองพบเห็นหรือเกี่ยวพันด้วย โดยที่ผู้เล่าเรื่องไม่มีตัวตนอยู่ในเรื่องและจะเรียกชื่อตัวละครในเรื่องเพื่อถ่ายทอดเรื่องราว

6.3 การเล่าเรื่องจากจุดยืนที่เป็นกลาง (The Objective) เป็นจุดยืนที่ผู้สร้างพยายามให้เกิดความเป็นกลาง ปราศจากอคติในการนำเสนอ แต่จะเป็นการเล่าเรื่องที่ไม่สามารถเข้าถึงอารมณ์ของตัวละครได้อย่างลึกซึ้ง เนื่องจากเป็นการเล่าเรื่องจากวงนอก อาศัยการสังเกตหรือรายงานเหตุการณ์โดยให้ผู้ชมเป็นผู้ตัดสินเรื่องราวเอง การเล่าเรื่องชนิดนี้มักพบในภาพยนตร์แนวสมจริง ข่าว หรือสารคดี

6.4 การเล่าเรื่องแบบรู้รอบด้าน (The Omniscient) คือการเล่าเรื่องที่ไม่มีการจำกัดความสามารถยังรู้จิตใจของตัวละครทุกตัว สามารถย้ายเหตุการณ์ สถานที่ ข้ามพ้นข้อจำกัดด้านเวลา และสามารถสำรวจความคิดฝันของตัวละครได้อย่างไร้ขอบเขต

7. การสื่อสารผ่านภาพและเสียง (The Visual & Sound Images)

ในการเล่าเรื่องของรายการสารคดีจะมีเครื่องมือหลักในการสร้างจินตนาการและอารมณ์ร่วมให้แก่ผู้รับชมรายการอยู่ 2 ด้านด้วยกัน ดังจะอธิบายต่อไปนี้

7.1 การสื่อสารผ่านภาพ (The Visual Image)

ภาพจะทำหน้าที่บอกเล่าข้อเท็จจริง (Factual) สภาพแวดล้อม (Environment) ช่วยแปลความหมาย (Interperative) แสดงสัญลักษณ์ (Symbol) บอกลักษณะเฉพาะต่างๆ (Identifying) และเชื่อมโยงเหตุการณ์ต่างๆ (Coupling) ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะมีผลต่อการเชื่อมต่องานจินตนาการ อารมณ์ ความรู้สึก การดำเนินเรื่อง การสร้างความหมายและการรับรู้ความหมายของผู้รับสาร โดยจะพิจารณาจากคุณลักษณะของเครื่องมือต่อไปนี้

1. ชนิดของภาพ (Shot Classification) และกรอบภาพ (Framing)

ชนิดของภาพและกรอบภาพถือเป็นหน่วยที่เล็กที่สุดในการประกอบสร้างสารคดี ระยะของภาพหรือกรอบภาพในลักษณะต่างๆ ย่อมให้ความหมายที่แตกต่างกันซึ่งสิ่งเหล่านี้จะมีผลต่อการรับรู้ความหมายของผู้รับชมรายการ เช่น

- การใช้ภาพ Establishing Shot (EST shot) หรือ Very Long Shot (V.L.S.) เพื่อแสดงให้เห็นสภาพแวดล้อมหรือบรรยากาศของสถานที่นั้นๆ

- การใช้ภาพ Long Shot (L.S.) จะช่วยในการบอกสถานที่ หรือสภาพแวดล้อมเช่นกัน แต่จะสามารถแสดงให้เห็นถึงการเคลื่อนไหว ภาพบุคคลต่างๆ ซึ่งจะช่วยกระตุ้นให้ผู้รับสารทำความรู้จักกับสิ่งต่างๆ ไปทีละเล็กละน้อย

- การใช้ภาพ Medium Shot จะรวมตั้งแต่ภาพเต็มตัวของบุคคล (Full-Length Shot, F.L.S.) จนถึงภาพครึ่งตัวจากศีรษะถึงช่วงเอว (Mid-Shot) จะทำหน้าที่ให้ภาพสิ่งแวดล้อมเล็กน้อย แต่แสดงรายละเอียดภาพบุคคลหรือวัตถุอย่างใกล้ชิด

- การใช้ภาพ Close-Up และ Extreme Close-Up คือภาพใบหน้าบุคคล และอวัยวะเฉพาะส่วนของบุคคล เช่น ดวงตา มือ หรือเท้า เป็นต้น ภาพเหล่านี้จะสร้างความสนใจให้แก่ผู้รับสาร ภาพจะสามารถบอกรายละเอียดบางอย่างที่เราอาจมองข้ามไปได้ และเป็น การสร้างความหมายต่อสิ่งเหล่านั้นให้ผู้รับสารทราบ

2. การเปลี่ยนภาพ

การเปลี่ยนภาพจากฉากหนึ่งไปฉากหนึ่งเป็นการเชื่อมต่อเหตุการณ์ต่างๆ ซึ่งมีหลายลักษณะ เช่น แสดงให้เห็นว่ารายการตอนหนึ่งจบลงและกำลังเริ่มต้นใหม่ หรือแสดงเหตุการณ์ที่ต่อเนื่องกันในมุมที่ต่างกัน ลักษณะการเปลี่ยนภาพมีดังต่อไปนี้

- Cut หมายถึง การเปลี่ยน Shot หนึ่งไปยังอีก Shot หนึ่งโดยทันทีทันใด มักใช้ในรายการข่าว

- Fade In (Fade Up) หมายถึง การเริ่มจากการไม่มีภาพและค่อยๆ มีภาพปรากฏชัดเจนขึ้น มักใช้ในการเปิดรายการ

- Fade Out หมายถึง การเปลี่ยนภาพจาก shot ที่มีภาพให้เป็นจอว่าง มักใช้ในการปิดรายการ หรือเปลี่ยนเวลาจากเวลาหนึ่งไปเป็นอีกเวลาหนึ่ง

- Mix หรือ Lapse Dissolve หมายถึง การเปลี่ยนภาพให้ค่อยๆ จางลงไป ในขณะที่ภาพใหม่ค่อยๆ ชัดขึ้นเรื่อยๆ เป็นการเปลี่ยนฉากหรือเปลี่ยนเวลาในระยะสั้นๆ ติดต่อกัน

- Wipe หมายถึง การเปลี่ยนภาพโดยอาศัย effect ทำให้ภาพดูโลดโผน แปลกตา มักใช้เพื่อความบันเทิง

ในการลำดับภาพหรือเปลี่ยนภาพนั้น ในบางครั้งก็ย่อมหมายถึงการเปลี่ยนเวลาด้วย วิธีการเปลี่ยนเวลาที่น่าสนใจอีกวิธีหนึ่งที่มักนำมาใช้อยู่บ่อยครั้งก็คือ การ Flashbacks

นั่นเอง การ Flashbacks จะนำมาใช้เมื่อต้องการย้อนกลับไปสู่ภาพในอดีต ความฝัน ความคิด คำนึก มักใช้การ Lapse Dissolves หรือ D-Focused Dissolves พร้อมกับมีคำพูดที่แจ่มหรือเพลงประกอบ

7.2 การสื่อสารผ่านเสียง (The Sound Image)

เสียงมิใช่จะเป็นเพียงส่วนประกอบเท่านั้น เพราะเสียงสามารถใช้เพื่อบรรยายภาพนั้นมีความสำคัญมากขึ้น และการฟังแม้จะจำได้ไม่นานแต่ทำให้เกิดจินตนาการได้มากกว่า การจำที่เกิดจากการมองด้วยตา ผู้วิจัยได้อาศัยเกณฑ์เรื่องเครื่องมือในการประกอบสร้างสารคดีที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์เรื่อง การต่อรองเกี่ยวกับการควบคุมเนื้อหาระหว่างผู้ว่าจ้างและผู้รับจ้างการผลิตสารคดีวิชาการ เรื่องสารคดีคนจน ของธนาบุช สงวนศักดิ์ (2546, น. 35) ซึ่งแบ่งชนิดของเสียงไว้ดังนี้

1. เสียงพูด หมายถึง เสียงคนพูดในงานสารคดีซึ่งถือเป็นองค์ประกอบสำคัญในการผลิตสารคดี เนื่องจากภาษาสามารถเติมเต็มเนื้อหาที่ภาพไม่สามารถสื่อสารได้ ไม่ว่าจะเป็นรายละเอียดเชิงตัวเลข ประสาทสัมผัสบางประเภท เช่น กลิ่น หรือความนึกคิดที่เป็นนามธรรมที่ภาพไม่สามารถสื่อความหมายได้ครบถ้วน ภาษาในรายการสารคดีจะไม่ให้บรรยายในสิ่งที่เห็นอยู่แล้วแต่จะใช้เป็นเครื่องมือในการชี้ให้ผู้ชมรายการมองในสิ่งที่ผู้ผลิตต้องการนำเสนอ

เสียงภาษาในงานสารคดีจะถูกถ่ายทอดผ่านวิธีการหลักๆ 3 วิธี นั่นคือ

- เสียงบรรยาย (Narration) ได้แก่ เสียงที่ผู้ผลิตสารคดีให้ข้อมูลเชิงประจักษ์แก่ผู้ชมรายการ เช่น ผู้ดำเนินรายการบรรยายสภาพความเป็นมาของเหตุการณ์ในตอนเปิดรายการ เป็นต้น

- เสียงสนทนา (Dialogue) ได้แก่ เสียงที่เกิดจากการสนทนาพูดคุยของตัวแสดงจริงในเหตุการณ์จริง เช่น การต่อรองราคาซื้อของในตลาดระหว่างผู้ซื้อและผู้ขาย

- เสียงสัมภาษณ์ (Interview) ได้แก่ เสียงที่เกิดจากการสนทนาพูดคุยของผู้ถูกสัมภาษณ์กับผู้สัมภาษณ์ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ของรายการ การสัมภาษณ์เป็นขนบของรายการสารคดีที่จะต้องพูดคุยกับตัวละครหลักในประเด็นที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาใช้ประกอบในฐานบทบรรยายของสารคดี โดยเสียงสัมภาษณ์อาจปรากฏพร้อมกับภาพของผู้ถูกสัมภาษณ์ หรืออาจปรากฏพร้อมกับภาพที่เกี่ยวข้องในลักษณะเสียง Voice Over ก็ได้

- 2) เสียงดนตรีและเสียงประกอบ (Music and Sound Effects) ถึงแม้ว่าเสียงดังกล่าวจะเป็นเสียงที่ไม่มีภาษาเป็นเครื่องมือในการสื่อความหมาย แต่เสียงดังกล่าวก็สามารถสื่อความหมายได้ด้วยตัวเองซึ่งถือเป็นองค์ประกอบในเชิงวาทกรรมที่สำคัญอีกประการ

หนึ่งในการนำเสนอรายการสารคดี และยังสามารถดึงดูดอารมณ์ ความรู้สึกของผู้ชมรายการให้คล้อยตามหรือรู้สึกร่วมไปกับเหตุการณ์นั้น

- เสียงดนตรี (Music) ที่เหมาะสมและสอดคล้องกับเนื้อหารายการจะ ช่วยสร้างบรรยากาศให้แก่เรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรายการสารคดีได้ เช่น การใช้ดนตรีที่มีจังหวะเร็ว เพื่อให้ความรู้สึกตื่นเต้นและลุ้นระทึกขณะที่เนื้อเรื่องกำลังดำเนินเข้าสู่ไคลแมกซ์ (Climax) เป็นต้น

- เสียงประกอบ (Sound Effects) มักนำมาใช้เพื่อสร้างบรรยากาศของ ภาพให้ดูเหมือนจริง สร้างความรู้สึกเหมือนอยู่ในเหตุการณ์จริง และกำหนดการตีความให้แก่ผู้ชม รายการ เช่น ภาพทุ่งนาเขียวขจี ลมพัดโชย ผึ้งนกบินอยู่บนท้องฟ้า พร้อมมีเสียงนกร้องเป็นเสียง ประกอบ ทำให้เรารู้สึกเหมือนอยู่ในบรรยากาศนั้น และรับรู้ถึงความสงบ สบายในบรรยากาศ ชนบท เป็นต้น

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจะใช้องค์ประกอบในการเล่าเรื่องเพื่อสร้างความหมาย (Narration) ทั้ง 7 ประเด็น ในการวิเคราะห์การประกอบสร้างภาพตัวแทน (Representation) ของ หญิงสาวที่เป็น “คนต้นเรื่อง” (ตัวละครหลัก) ในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ว่า มีการประกอบสร้างภาพตัวแทนขึ้นมาในลักษณะอย่างไร และเพราะเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น

แนวคิดเรื่องการเข้ารหัสและถอดรหัส (Encoding & Decoding)

งานวิจัยในครั้งนี้มีส่วนในการศึกษาผู้รับสาร ผู้วิจัยจึงนำแนวคิดเรื่องผู้รับสาร ของสจวร์ต ฮอลล์ นักวิชาการแห่งสำนักเบอร์มิงแฮม (Birmingham School) มาเป็นเกณฑ์ในการ วิเคราะห์ สจวร์ต ฮอลล์ ได้แสดงจุดยืนทางทฤษฎีของตนได้อย่างชัดเจนในงานชื่อ “Encoding and Decoding in Television Discourse” (Stuart Hall อ้างถึงใน กาญจนา แก้วเทพ, 2544, น. 32) ดังนี้

ฮอลล์ ปฏิเสธทฤษฎีแบบจำลองกระบวนการสื่อสารที่มองเรื่องสื่อสารมวลชนเป็น ระบบการถ่ายทอดข่าวสาร (Transmission Model) ที่สนใจเรื่องการสื่อสารแบบทางเดียว ซึ่งทำให้ การสื่อสารกลายเป็นการครอบงำทางความคิดที่ผู้ส่งสารมีอำนาจเหนือผู้รับสาร ในขณะที่ฮอลล์ เห็นว่า การสื่อสารนั้นเป็นเรื่องของการสร้าง การถ่ายทอด และการรับวัฒนธรรมมากกว่า (Theory of Cultural Production & Reception) นอกจากนี้ฮอลล์ยังปฏิเสธแนวคิดที่มีต่อผู้รับสารตาม มุมมองเรื่องผลกระทบและทฤษฎีมวลชน (Impact Study & Mass Theory) ที่เชื่อว่าผู้รับสารมี

ลักษณะการตั้งรับ (Passive) ต่ออิทธิพลของสื่ออยู่เสมอ โดยเห็นว่า หากผู้รับสารจะคล้อยตามสิ่งที่ผู้ส่งสารพยายามบอกนั้น มิได้มาจากเหตุผลที่ว่าผู้รับสารมีลักษณะ Passive แต่อย่างใด หากแต่เนื่องมาจากกลยุทธต่างๆ ในการใส่รหัส (Encoding) การเลือกใช้สื่อ ฯลฯ ตลอดจนความสามารถในการถอดรหัสของผู้รับสารด้วยเช่นกัน จากข้อสันนิษฐานนี้ ฮอลล์ จึงได้เสนอแนวคิดใหม่เกี่ยวกับผู้รับสาร นั่นคือ แนวคิดเรื่องการเข้ารหัสและการถอดรหัส (Encoding / Decoding) โดยมีสาระสำคัญดังนี้ (กาญจนา แก้วเทพ, 2544, น. 37)

1. การเปรียบเทียบรหัสของผู้ส่งสารและผู้รับสาร ฮอลล์มีจุดยืนว่า ระบบรหัส (Code System) ของผู้ส่งสารและผู้รับสาร ไม่จำเป็นต้องเป็นรหัสชุดเดียวกันเสมอไป เพราะมีเหตุผลมากมายที่จะทำให้รหัสคู่มือในการส่งความหมายและถอดรหัสระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสารไม่สอดคล้องหรือขัดแย้งกัน เช่น ภูมิหลัง ประสบการณ์ การศึกษา อาชีพ แนวคิดแตกต่างกัน เป็นต้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้การตีความหมายของผู้รับสารมักจะผิดเพี้ยนไปจากความหมายที่ผู้ส่งสารเข้ารหัสไว้ โดยฮอลล์ได้แบ่งแบบแผนการถอดรหัสของผู้รับสารเป็น 3 รูปแบบ คือ

- Preferred Code เป็นการถอดรหัสด้วยจุดยืนแบบที่ผู้ส่งสารเข้ารหัสมา เช่น ในการรายงานข่าวว่าราคาน้ำมันที่สูงขึ้นอย่างต่อเนื่องจะทำให้ราคาสินค้าอุปโภคบริโภคขยับสูงขึ้นตาม ผู้รับสารก็จะคิดและเชื่อตามนั้น

- Negotiated Code เป็นการถอดรหัสด้วยจุดยืนที่มีการต่อรองความหมายใหม่ที่แตกต่างไปจากความตั้งใจของผู้ส่งสาร แต่มิได้คัดค้านโดยตรง การถอดรหัสแบบนี้จะทำงานผ่านกลยุทธต่างๆ เช่น สร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาเอง สร้างข้อยกเว้น เช่น แม้ว่าราคาน้ำมันที่สูงขึ้นอย่างต่อเนื่องจะทำให้ราคาสินค้าอุปโภคบริโภคสูงขึ้น แต่รัฐบาลก็ควรเข้ามาดูแลและตรึงราคาสินค้าจำเป็นบางอย่างให้อยู่ในระดับที่เหมาะสมต่อค่าครองชีพ

- Oppositional Code เป็นการถอดรหัสด้วยจุดยืนที่ต่อต้านหรือขัดแย้งกับความหมายที่ผู้ส่งสารใส่รหัสมา เช่น จากตัวอย่างข้างต้นผู้รับสารที่มีจุดยืนเช่นนี้อาจตีความหมายว่า ในขณะที่น้ำมันคงที่ ราคาสินค้าอุปโภคบริโภคก็ปรับตัวเพิ่มขึ้น โดยอ้างเรื่องต้นทุนอื่นๆ ที่สูงขึ้นเป็นประจำทุกปีอยู่แล้ว

2. ผู้รับสารไม่ใช่กลุ่มคนที่มีลักษณะเนื้อเดียวกันหมด (Homogeneous Group) นอกเหนือจากความแตกต่างระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสารแล้ว แม้แต่ในระหว่างกลุ่มผู้รับสารเองก็ยังมี ความแตกต่างกัน ในส่วนที่เกี่ยวกับการถอดรหัสนั้น ฮอลล์มีทัศนะว่า การจับกลุ่มของผู้รับสารจะสัมพันธ์กับรูปแบบและความหมายของสาร (forms and meaning) เช่น ถ้าเนื้อหาสารเป็นประเด็นชาตินิยม ผู้รับสารจะรวมตัวเป็นกลุ่มต่างๆ ตามเกณฑ์เรื่อง "ชาตินิยม" เช่น รักชาติ คลั่ง

ชาติ ชาตินิยมทางเศรษฐกิจ ชาตินิยมทางวัฒนธรรม จะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องการจับตัวรวมกันเป็นกลุ่มของผู้รับสารนั้นมีได้มีลักษณะที่หยุดนิ่ง (Static) หากแต่เป็นการจับกลุ่มอย่างมีพลวัตร (Dynamic) และแปรเปลี่ยนอย่างสัมพันธ์ไปกับรูปแบบและความหมายของสาร

3. ความสำคัญของการตีความ แนวความคิดที่ให้ความสำคัญกับการตีความนั้นเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มที่เชื่อเรื่องการเลือกการรับรู้ (Selective Perception) ซึ่งกล่าวว่าผู้รับสารนั้นจะมีกระบวนการเลือกรับรู้ตั้งแต่ขั้นตอนของการเลือกเข้าถึง เลือกเปิดรับ เลือกตีความ และเลือกจดจำ ดังนั้นเรื่องการรับรู้จึงมีปัจจัยด้านอัตวิสัย (Subjective Capacity) ของผู้รับสารเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างมาก และสิ่งที่ผู้ส่งสารควรจะทำให้ความสนใจมากที่สุด คือเรื่องการเลือกตีความของผู้รับสาร

ในขณะที่ สจวร์ต ฮอลล์ ก็มีทัศนะที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยด้านอัตวิสัยของผู้รับสารในเรื่องการตีความเช่นเดียวกัน แต่มีความแตกต่างกันคือ กลุ่ม Selective Perception จะให้เหตุผลว่าการที่ผู้รับสารได้ตีความเนื้อหาสารแตกต่างกันนั้น เนื่องจากภูมิหลังและปัจจัยด้านจิตวิทยาของผู้รับสารแต่ละรายซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเป็นธรรมชาติ (หน่วยการวิเคราะห์อยู่ในระดับปัจเจกบุคคล) ในขณะที่ฮอลล์ตั้งคำถามว่า ในกรณีที่ผู้รับสารตีความเบี่ยงเบน (Distort) ออกจากความตั้งใจของผู้ส่งนั้น เพราะเหตุใดการเบี่ยงเบนดังกล่าวจึงมีลักษณะเป็นแบบเดียวกันอย่างเป็นระบบ (Systematically distorted communication) นั่นคือเพราะเหตุใดจึงมีความเข้าใจผิดเหมือนกันหมดในกลุ่มผู้รับสารบางกลุ่ม ซึ่งฮอลล์ได้อธิบายว่า กระบวนการนี้เป็นเรื่องที่ถูกร่างขึ้น (being constructed) จากระบบการสื่อสารในสังคมนั้นๆ ดังนั้น ความหมายที่ถูกตีความอย่างผิดๆ จึงมิใช่ความหมายที่ไร้ทิศทางแต่เป็นการตีความหมายอย่างเบี่ยงเบน (ไม่เป็นอย่างผู้ส่งสารต้องการ) ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นอีกทางเลือกหนึ่งของกลุ่มความหมายอันหลากหลายชุดหนึ่ง (Polysemic)

การศึกษากลุ่มผู้รับสารในงานวิจัยเรื่อง หึงขรา : ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์ "คนค้นคน" นี้ ผู้วิจัยได้เลือกหึงขราที่มีลักษณะตรงตามเกณฑ์ใดเกณฑ์หนึ่งของการพิจารณาผู้สูงอายุที่ปรากฏในงานวิจัยเรื่องภาพลักษณ์ของผู้สูงอายุในงานโฆษณาทางโทรทัศน์ (สุรกุล เจนอบรม, 2541, น. 4-5 อ้างถึงใน ปานจักษ์ ทองปาน, 2540, น. 38) เป็นกลุ่มตัวอย่างในการศึกษา เนื่องจากเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ตรง (Direct Experience) เรื่องความชรา และเป็นคนที่อยู่ในช่วงอายุเดียวกันกับ "คนค้นคน" โดยผู้วิจัยจะคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างดังกล่าวตามเกณฑ์ภูมิลำเนา ฐานะทางเศรษฐกิจ และบทบาททางสังคม เพื่อตรวจสอบว่า ผู้รับสารที่มีภูมิลำเนา ฐานะทางเศรษฐกิจ และบทบาททางสังคมแตกต่างกันจะมีการถอดรหัสรับรู้ (Decoding) และการ

ตีความหมาย (Making Sense) ภาพตัวแทนของหญิงชราที่เป็นคนดันเรื่องในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” เหมือนหรือแตกต่างกันหรือไม่ อย่างไร

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในส่วนของงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้จัดแบ่งประเภทงานวิจัยที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาออกเป็นสามส่วน ได้แก่

1. งานวิจัยที่มุ่งเน้นการวิเคราะห์เนื้อหาสื่อกับคนชายขอบ
2. งานวิจัยที่มุ่งเน้นการศึกษาผู้รับสารประเภทรายการสารคดีโทรทัศน์
3. งานวิจัยที่วิเคราะห์เรื่องการสร้างภาพตัวแทน

โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. งานวิจัยที่มุ่งเน้นการวิเคราะห์เนื้อหาสื่อกับคนชายขอบ

งานวิจัยในส่วนนี้เป็นกรณีศึกษาที่ทำให้ผู้วิจัยมองเห็นประเด็นที่น่าสนใจศึกษา วิธีการศึกษา การเก็บรวบรวมข้อมูล และแนวทางในการนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับคนชายขอบที่ปรากฏในสื่อ ซึ่งข้อค้นพบจากกรณีศึกษาดังกล่าวนำมาใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกลุ่มตัวอย่างที่จะนำมาศึกษา ประเด็นปัญหา ตลอดจนขั้นตอนในการวิเคราะห์และสรุปข้อมูลต่อไป

วิทยานิพนธ์เรื่อง การพูดถึง “ความยากจน” ในรายการโทรทัศน์ : ศึกษากรลุ่มรายการโทรทัศน์ที่ว่าด้วยเรื่องราวชีวิตคนจน ของ ชลิตา บัณทวงศ์ (2541, น. บทคัดย่อ) ได้ศึกษาการพูดถึง “ความยากจน” ในรายการโทรทัศน์ที่นำเสนอเรื่องราวชีวิตคนจน โดยได้พิจารณาถึงลักษณะวิธีการ และเหตุผลในเชิงเศรษฐกิจ-การเมืองของการพูดถึงและการเข้าไปมีบทบาทต่อปัญหาความยากจน/คนจนของรายการโทรทัศน์เหล่านี้

จากการศึกษาพบว่า การพูดถึง “ความยากจน” และการเข้ามามีบทบาทต่อปัญหาความยากจน/คนจนของรายการโทรทัศน์ของสื่อมวลชนเกิดขึ้นท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจในสังคมที่สื่อมวลชนกลายมาเป็นกลุ่มที่มีความสำคัญและมีบทบาทในการแก้ไขปัญหาสังคมในด้านต่างๆ โดยนำเสนอให้เห็นถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่แท้จริงของคนจน โดยมีการยืนยันความน่าเชื่อถือและความเป็นจริงด้วยอำนาจของสื่อมวลชนที่ทำหน้าที่เป็น “สื่อกลาง” ในการ “ถ่ายทอดและสะท้อนภาพ” เรื่องราวเหตุการณ์ หรือปัญหาสังคมต่างๆ อย่างตรงไปตรงมา

วิธีการพูดถึง “ความยากจน” ดังกล่าวจะสอดคล้องและช่วยสร้างความชอบธรรมให้กับวิธีการแก้ไขปัญหาคความยากจนตามแนวทางของรายการซึ่งส่วนใหญ่เน้นการช่วยเหลือบริจาค นอกจากนี้การพูดถึงความยากจนยังมีความสัมพันธ์กับเหตุผลทางเศรษฐกิจ-การเมืองของผู้ผลิตรายการ โดยจะเป็นโอกาสให้ผู้อุปถัมภ์รายการสร้างภาพพจน์ที่ดีของตนด้วยบทบาทของผู้ช่วยเหลือสังคม และสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้ผลิตรายการที่จะดำรงตนอยู่ในโครงสร้างอำนาจของสังคมต่อไป

วิทยานิพนธ์เรื่อง “การสะท้อนภาพกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในสังคมไทยของหนังสือพิมพ์รายวัน” ของ เบญจวรรณ อุปัทมย์ (2543, น. บทคัดย่อ) ได้ศึกษาบทบาทของหนังสือพิมพ์รายวันว่ามีการสะท้อนภาพกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มใดบ้าง มากน้อยเพียงใด และในลักษณะใด หนังสือพิมพ์รายวันต่างฉบับกันเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์แตกต่างกันหรือคล้ายคลึงกันอย่างไร และผู้บริหารข่าวมีแนวทางอย่างไรในการนำเสนอเนื้อหาของกลุ่มชาติพันธุ์ในสังคมไทย โดยศึกษาจากหนังสือพิมพ์ไทยรัฐ และหนังสือพิมพ์มติชน

ผลจากการวิจัยพบว่า หนังสือพิมพ์รายวันมีการนำเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในสังคมไทยในรูปแบบข่าวมากกว่ารูปแบบอื่นๆ มีการนำเสนอเนื้อหาประเภทความไม่สงบในสังคม ปัญหาสังคม อาชญากรรม วินาศกรรม ซึ่งเป็นประเด็นด้านร้ายเป็นส่วนใหญ่ องค์ประกอบที่เป็นคุณค่าของเนื้อหาส่วนนี้ที่พบมากที่สุด คือ ความสำคัญและผลกระทบ และการนำเสนอบทบาทของกลุ่มชาติพันธุ์เป็นภาพลักษณ์ในเชิงลบมากที่สุด

ส่วนแนวทางในการนำเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เป็นการนำเสนอเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคม โดยพยายามสะท้อนภาพเหตุการณ์ตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ทั้งนี้ ปัจจัยด้านธุรกิจ ผลจากกระบวนการคัดเลือกข่าว ปัจจัยด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสภาพการณ์ในแต่ละสังคม เป็นปัจจัยที่มีผลต่อการเสนอเนื้อหาเบี่ยงเบนไปจากความเป็นจริง

ธนาณัฐ สงวนศักดิ์ (2546, น. บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง “การตอรองเกี่ยวกับการควบคุมเนื้อหาระหว่างผู้ว่าจ้างและผู้รับจ้างการผลิตสารคดีวิชาการเรื่อง สารคดีคนจน” ด้วยระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการตอรองในเรื่องการควบคุมเนื้อหาระหว่างผู้ว่าจ้างและผู้รับจ้างในการผลิต, กระบวนการผลิตสารคดีคนจนที่มีการตอรอง และศึกษาเนื้อหาของสารคดีคนจนที่เกิดจากการตอรอง โดยใช้แนวคิดเรื่องการควบคุมและตอรองในสื่อมวลชน แนวคิดเรื่องการรับจ้างการผลิตรายการโทรทัศน์ แนวคิดเรื่องอุดมการณ์ ความเป็นมืออาชีพและ

ธรรมชาติของนักข่าว แนวคิดเรื่องกระบวนการผลิตสารคดีและการเล่าเรื่องสารคดี แนวคิดเรื่องคนจน/ความยากจน

ผลการวิจัยพบว่า มีการต่อรองเรื่องการควบคุมเนื้อหาระหว่างผู้ว่าจ้างและผู้รับจ้างในการผลิตสารคดีทั้ง 5 ตอน โดยใช้องค์ประกอบการต่อรอง 3 ประเภทคือ 1.การต่อรองแนวคิดอุดมการณ์จุดยืน 2.การต่อรองเนื้อหา 3. การต่อรองเทคนิค โดยการต่อรองทั้ง 3 ประเภทนี้ไม่ได้แยกจากกันโดยสิ้นเชิง ส่วนกระบวนการผลิตสารคดี พบว่ามีการต่อรองในทุกขั้นตอนการผลิต โดยการต่อรองเกิดขึ้นในขั้นตอนการทบทวน/ตรวจสอบงานผลิตมากที่สุด เนื้อหาสารคดีที่เกิดจากการต่อรองมีการเปลี่ยนแปลงทั้งในเชิงโครงสร้างทั้งหมดของเนื้อหาและเปลี่ยนแปลงเฉพาะรายละเอียดบางส่วนของเนื้อหา แต่ส่วนใหญ่เป็นการเปลี่ยนแปลงในส่วนที่เป็นรายละเอียดของเนื้อหา ถึงแม้ว่าจะมีการต่อรองเกิดขึ้นอยู่เสมอแต่เนื่องจากผู้รับจ้างผลิตมาจากฝ่ายข่าวซึ่งมีความเป็นมืออาชีพ มีอุดมการณ์และธรรมชาติของความเป็นนักข่าว การต่อรองจึงถูกควบคุมอยู่ตลอดเวลา

จากการทบทวนวรรณกรรมที่ผ่านมาพบว่า การศึกษาเรื่องคนชายขอบในงานด้านสื่อสารมวลชนมักอาศัยระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เช่น การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ในการค้นหาคำตอบ โดยเลือกใช้ทฤษฎีที่แตกต่างกันตามการตั้งคำถามในปัญหานั้นวิจัย เช่น การใช้แนวคิดเรื่องการสะท้อนภาพ (Reflection) ในวิทยานิพนธ์เรื่อง "การสะท้อนภาพกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในสังคมไทยของหนังสือพิมพ์รายวัน" ของเบญจวรรณ อุปัทมายุ (2543, น. บทคัดย่อ) หรือการใช้แนวคิดเรื่องการประกอบสร้างความหมาย (Construction of Meaning) ศึกษาภาพของคนจนในรายการโทรทัศน์ ในวิทยานิพนธ์เรื่อง การพูดถึง "ความยากจน" ในรายการโทรทัศน์: ศึกษากลุ่มรายการโทรทัศน์ที่ว่าด้วยเรื่องราวชีวิตคนจน ของ ชลิตา บัณฑุวงศ์ (2541, น. บทคัดย่อ) เป็นต้น

ความแตกต่างของทฤษฎีที่นำมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์และคำตอบที่ได้ในงานวิจัยแต่ละเรื่องนั้น ช่วยให้ผู้วิจัยมองเห็นความหลากหลายในการศึกษาเรื่องดังกล่าวซึ่งก่อให้เกิดผลดีแก่ผู้วิจัยที่สามารถรู้ในสิ่งที่สนใจได้อย่างรอบด้านมากขึ้น และประเด็นสำคัญอีกประเด็นหนึ่งที่ผู้วิจัยสังเกตได้ในครั้งนี้คือ งานวิจัยที่ผ่านมามักศึกษาจากมุมมองของผู้ส่งสาร (ผู้ผลิต) (Sender) หรือศึกษาเนื้อหา (Message) เป็นส่วนใหญ่ ยังมีค้อยมีงานวิจัยทางด้านนี้ที่ศึกษาผู้รับสาร (Receiver) ดังนั้น ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจึงเลือกศึกษาทั้งเนื้อหา และผู้รับสารควบคู่กันไป เพื่อจะได้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างเนื้อหาที่ผู้ส่งสารส่งมากับการรับรู้และ ตีความของผู้รับสาร โดยจะศึกษาผู้รับสารในเชิงลึกกว่า ผู้รับสารมีการถอดรหัส (Decoding) และรับรู้ภาพ

ตัวแทนคนขายชอบ กลุ่มหญิงชรา จากรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน” ในลักษณะอย่างไร และเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น

2. งานวิจัยที่มุ่งเน้นการศึกษาผู้รับสารประเภทรายการสารคดีโทรทัศน์

ชนิษฐา เบญจาทิกุล (2535, น. บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่อง “ทัศนคติ การใช้ประโยชน์และความพึงพอใจของผู้ชมต่อรายการสารคดี ศึกษาเฉพาะกรณี รายการหนึ่งในร้อย” ด้วยการวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาทัศนคติ การใช้ประโยชน์และความพึงพอใจของประชาชนในเขตกรุงเทพมหานครที่รับชมรายการ และศึกษาความสัมพันธ์ของลักษณะประชากรกับทัศนคติ การใช้ประโยชน์และความพึงพอใจ

ผลการวิจัยพบว่า ผู้รับชมรายการส่วนใหญ่รู้จักรายการจากสื่อโทรทัศน์แต่ไม่ทราบว่ามีหน่วยงานใดเป็นเจ้าของรายการ ส่วนใหญ่มีทัศนคติที่ดีต่อรายการและเห็นด้วยในการใช้ประโยชน์จากสิ่งที่ได้รับชมจากรายการ จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างลักษณะประชากรศาสตร์กับทัศนคติในการรับชมรายการ พบว่า เพศ อายุ อาชีพ ระดับการศึกษา มีความสัมพันธ์กับทัศนคติในการรับชมรายการของกลุ่มตัวอย่าง ในขณะที่เดียวกันมีเพียงอาชีพเท่านั้นที่มีความสัมพันธ์กับประโยชน์และความพึงพอใจจากการรับชมรายการ ส่วนสิ่งที่ควรปรับปรุงมากที่สุดคือ เวลาออกอากาศ รองลงมาคือ วันออกอากาศ และรูปแบบการนำเสนอ

วิลาวรรณ ผ่องพิพัฒน์พงศ์ (2545, น. บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่อง “ทัศนคติและความพึงพอใจของผู้ชมรายการสำรวจโลก ช่อง 9 อ.ส.ม.ท. ในเขตกรุงเทพมหานคร” ด้วยการวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะประชากรศาสตร์แบบการใช้ชีวิต ทัศนคติและความพึงพอใจของผู้ชมรายการ ความสัมพันธ์ระหว่างลักษณะทางประชากรศาสตร์กับทัศนคติและความพึงพอใจของผู้ชมรายการ และความสัมพันธ์ระหว่างทัศนคติกับความพึงพอใจของผู้ชมรายการ

กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง อายุ 26-30 ปี อาชีพพนักงานบริษัท สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี มีแบบการใช้ชีวิตโดยมีงานอดิเรก และมีกิจกรรมที่ชอบมากที่สุดในช่วงเวลาพักผ่อนคือ ท่องเที่ยวธรรมชาติ ผลการวิจัยพบว่า ลักษณะทางประชากรศาสตร์ที่แตกต่างกัน มีทัศนคติต่อรายการไม่แตกต่างกัน ลักษณะทางประชากรศาสตร์ที่แตกต่างกันมีความพึงพอใจต่อรายการไม่แตกต่างกัน ยกเว้นอาชีพกับความพึงพอใจรวม ขั้นตอนการดำเนินรายการ, ด้านระบบเสียงที่นำเสนอ และด้านจะชมรายการนี้ต่อไป ส่วนความสัมพันธ์พบว่า แบบการใช้ชีวิตไม่มี

ความสัมพันธ์กับทัศนคติและความพึงพอใจต่อรายการ ยกเว้นความสนใจของผู้ชมรายการที่มีความสัมพันธ์ในทิศทางเดียวกันกับทัศนคติด้านระยะเวลาดำเนินรายการที่เหมาะสม และความสนใจของผู้ชมรายการที่มีความสัมพันธ์ในทิศทางตรงกันข้ามกับทัศนคติด้านเป็นเรื่องไกลตัว ส่วนกิจกรรมที่ชอบมากที่สุดสำหรับเวลาพักผ่อนมีความสัมพันธ์กันกับความพึงพอใจด้านผู้ดำเนินรายการ รายการสำรวจโลก ช่อง 9 อ.ส.ม.ท. ในทิศทางตรงกันข้ามอย่างมีนัยสำคัญที่ระดับความเชื่อมั่น 0.05

ศกุนต์ สายบุญลี (2543, น. บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่อง "ความพึงพอใจและประโยชน์ที่ได้รับจากการชมโทรทัศน์ รายการสารคดีพัฒนาชุมชน" โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความคิดเห็น ความพึงพอใจ ของผู้ชมรายการที่มีต่อรายการสารคดีพัฒนาชุมชน และศึกษาการใช้ประโยชน์จากการชมรายการสารคดีพัฒนาชุมชน ด้วยวิธีการเชิงทดลองกับกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Experimental Focus Group Research) ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยกลุ่มตัวอย่างจำนวน 419 คน จะได้รับชมรายการสารคดีการพัฒนาชุมชนก่อนตอบแบบสอบถาม

ผลการศึกษาพบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง อายุ 16-71 ปี กลุ่มตัวอย่างเกือบครึ่งมีการศึกษาระดับประถมศึกษา สองในสามมีรายได้ต่ำกว่า 6,000 บาท มีอาชีพรับจ้าง รองลงมาคือ เกษตรกร ส่วนความพึงพอใจต่อการรับชมรายการสารคดีพัฒนาชุมชนมีดังนี้

1. ผู้ชมรายการส่วนใหญ่มีความพึงพอใจด้านเทคนิคอยู่ในเกณฑ์พอใจมาก ผู้ชมรายการส่วนใหญ่มีความพึงพอใจด้านการดำเนินรายการอยู่ในเกณฑ์พอใจมาก เนื่องจากผู้ดำเนินรายการมีบุคลิกน่าเชื่อถือ นำเสนออย่างเป็นกลาง รูปแบบน่าสนใจ และผู้ชมรายการรู้สึกมีส่วนร่วม

2. ผู้ชมรายการส่วนใหญ่มีความพึงพอใจเรื่องระยะเวลาที่ใช้ในเกณฑ์ปานกลาง เพราะเห็นว่าระยะเวลา 3 นาทีในการนำเสนอรายการนั้นน้อยเกินไป

3. ผู้ชมรายการส่วนใหญ่มีความพึงพอใจด้านเนื้อหาในเกณฑ์พอใจมากที่สุด

จากการทบทวนวรรณกรรมที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่า งานวิจัยทั้งหมดในกลุ่มนี้อาศัยระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) ในการค้นหาคำตอบ เช่น การวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) หรือการวิจัยเชิงทดลอง (Experimental Research) เป็นต้น แนวคิดทฤษฎีที่ผู้วิจัยทุกคนนำมาใช้คือ ทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ (Uses and Gratifications) และแนวคิดการเลือกเปิดรับสื่อของผู้รับสาร (Selective Process) ซึ่งคำตอบที่ได้ก็จะทำให้ผู้วิจัยทราบเพียงแค่ว่าสัดส่วน หรือปริมาณการเปิดรับ ความพึงพอใจ และการใช้ประโยชน์ของผู้รับสารเท่านั้น แต่จะไม่ทราบถึงการตีความหมายและการจดจำรับรู้ภาพบุคคลหรือภาพ

เหตุการณ์ต่างๆ ของผู้รับสารผ่านสื่อ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาแง่มุมนี้ เพื่อให้ได้มา ข้อมูลที่ละเอียดลึกซึ้งและเป็นประโยชน์ในการศึกษาภาพตัวแทน (Representation) ที่ผู้รับสาร รับรู้ผ่านสื่อต่อไป

3. งานวิจัยที่วิเคราะห์เรื่องการสร้างภาพตัวแทน

งานวิจัยในส่วนนี้จะเป็นการรอบความคิดและสร้างความเข้าใจให้แก่ผู้ศึกษาเกี่ยวกับการ สร้างภาพตัวแทนของสื่อมวลชน โดยอาศัยแนวคิดเรื่องการประกอบสร้างความเป็นจริงทาง สังคม (Social Construction of Reality) มาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ ซึ่งผู้ศึกษาได้สรุป งานวิจัยมาพอสังเขปดังนี้

สุภา จิตติวสุรัตน์ (2545, น. บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง การสร้างความหมายทางสังคม และการรับรู้ "ความเป็นจริง" ในภาพยนตร์อิงเรื่องจริง โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อ ศึกษากระบวนการประกอบสร้างความหมายให้แก่ "ความเป็นจริง" ผ่านสื่อภาพยนตร์อิงเรื่องจริง ของผู้สร้างภาพยนตร์, ศึกษาความหมายของ "ความเป็นจริง" ในภาพยนตร์จากการเข้ารหัส (Encoding) ของผู้สร้างภาพยนตร์ และศึกษาเปรียบเทียบการรับรู้ความหมายของ "ความเป็นจริง" ผ่านสื่อภาพยนตร์ของผู้รับสารกลุ่มต่างๆ โดยใช้แนวคิดเรื่องการสร้างความเป็นจริงทางสังคม แนวคิดเรื่องการเข้ารหัสของผู้ส่งสารและถอดรหัสของผู้รับสาร และแนวคิดเกี่ยวกับภาพยนตร์

ผลการวิจัยพบว่า กระบวนการประกอบสร้างความหมายให้แก่ "ความเป็นจริง" ใน ภาพยนตร์ เกิดจากการประกอบสร้างของผู้สร้างภาพยนตร์สองประการคือ เพื่อให้ดูเหมือนเรื่อง จริงและเพื่อสื่อความหมายเดิมและสร้างความหมายใหม่แก่ "ความเป็นจริง" ส่วนความหมายที่ ปรากฏในภาพยนตร์จากการเข้ารหัสของผู้สร้างภาพยนตร์พบว่า มี 3 ลักษณะ ได้แก่ ความหมายที่ เกิดจากการสื่อความหมายเดิมส่วนใหญ่ออกและสร้างเป็นความหมายใหม่, ความหมายที่เกิดจาก การสื่อความหมายเดิมบางส่วนและต่อยอดความหมายเดิมบางส่วนให้ชัดเจนขึ้น และความหมาย ที่เกิดจากการสื่อความหมายเดิมบางส่วนและสร้างความหมายใหม่บางส่วน

สำหรับการรับรู้ความหมายของผู้รับสารนั้น ศึกษาเปรียบเทียบจากกลุ่มตัวอย่างผู้รับ สาร 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีประสบการณ์ตรง และกลุ่มที่มีประสบการณ์กับ "ความเป็นจริง" ผ่านสื่อ พบว่า กลุ่มที่มีประสบการณ์ตรงจะถอดรหัสสารด้วยการปฏิเสธความหมายของผู้สร้างภาพยนตร์ ส่วนกลุ่มที่มีประสบการณ์กับ "ความเป็นจริง" ผ่านสื่อจะถอดรหัสสารด้วยมุมมองที่หลากหลายซึ่ง

มีทั้งเห็นด้วย ต่อรอง และปฏิเสธความหมาย ขึ้นอยู่กับการประกอบสร้างความหมายจากโลกเชิงสัญลักษณ์ที่แตกต่างกัน

งานวิจัยเรื่อง “การสร้างภาพความเป็นจริงทางอาชีพสื่อมวลชนของนิสิตคณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา 2532-2533” ของจิรวรา อุษายกุล (2536, น. บทคัดย่อ) ได้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพในการศึกษา เพื่อให้ทราบถึงลักษณะของภาพความเป็นจริงทางอาชีพสื่อมวลชนในมุมมองของนิสิตคณะนิเทศศาสตร์และลักษณะของกระบวนการสร้างภาพความเป็นจริงดังกล่าว ซึ่งผลของการวิจัยสรุปได้ว่า ลักษณะของภาพความเป็นจริงทางอาชีพสื่อมวลชนตามมุมมองของนิสิตในเบื้องต้น มีลักษณะเป็นอาชีพที่มีอิสระ ทำความความสามารถ มีลักษณะงานที่สนุก สามารถทำประโยชน์แก่สังคม มีรายได้ค่าตอบแทนสูง และได้รับความนิยมมาก ภาพความเป็นจริงดังกล่าวเกิดจากนิสิตใช้เกณฑ์ความเหมาะสมของบุคลิกภาพ ความต้องการทางจิตวิทยา ความต้องการทางกายภาพ ตลอดจนอิทธิพลของสภาพสังคมในปัจจุบันเป็นเกณฑ์ในการตัดสินใจเลือกอาชีพสื่อมวลชน

สำหรับกระบวนการสร้างภาพความเป็นจริงทางอาชีพ พบว่า ส่วนใหญ่จะเกิดจากการที่นิสิตได้รับรู้ภาพความเป็นจริงโดยผ่านตัวกลางต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากสื่อมวลชน นอกจากนี้ยังเกิดจากการรับรู้เนื่องจากได้เข้าไปสัมผัสกับประสบการณ์โดยตรง เช่น การฝึกงาน และยังเกิดจากกระบวนการทางความคิดของตัวนิสิตเอง เนื่องจากการสะสม “คลังแห่งความรู้” ที่นิสิตได้รับจากการเรียนรู้ในรูปแบบต่างๆ

ศรัณย์ รักสัตย์มัน (2547, น. บทคัดย่อ) ได้นำแนวคิดเรื่องกระบวนการสร้างความจริงในสังคมมาศึกษาในหัวข้อเรื่อง “วัยรุ่นกับกระบวนการสร้างความเป็นจริงเรื่องความรักผ่านเพลงไทยสมัยนิยม” โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ เริ่มต้นจากการรวบรวมข้อมูลเชิงปริมาณด้วยแบบสอบถามเพื่อคัดเลือกเพลงและสร้างข้อคำถามสำหรับการสนทนากลุ่ม (Focus Group Interview) และการสัมภาษณ์เจาะลึก (In-Depth Interview) เพื่อเข้าใจถึงความสอดคล้องและความแตกต่างระหว่างความเป็นจริงเรื่องความรักในคลังความรู้ทางสังคมของวัยรุ่น กับความเป็นจริงเรื่องความรักที่ถูกนำเสนอผ่านเพลงไทยสมัยนิยม และศึกษาถึงกระบวนการประกอบสร้างความเป็นจริงเรื่องความรักผ่านการมีปฏิสัมพันธ์กับเพลงไทยสมัยนิยมของวัยรุ่น

จากการวิเคราะห์ข้อมูลพบว่า เกณฑ์วิธีคิดเรื่องความรักของกลุ่มตัวอย่างระดับมัธยมศึกษาตอนปลายโดยภาพรวมมีความแตกต่างออกไปจากภาพความรักที่ถูกนำเสนอผ่านเพลงไทยสมัยนิยม เนื่องจากวัยรุ่นกลุ่มนี้มีการสร้างโลกทัศน์เรื่องความรักขึ้นจากวิธีคิดของวัฒนธรรมกระแสหลักที่ได้รับการปลูกฝังผ่านสถาบันทางสังคม วิธีคิดเรื่องความรักของกลุ่ม

ตัวอย่างระดับอุดมศึกษากลับมีลักษณะ “ผสมผสาน” ทั้งแง่มุมที่สอดคล้องและแตกต่างจากบทเพลง เนื่องจากวิธีคิดเรื่องความรักของวัยรุ่นกลุ่มนี้ถูกสร้างขึ้นทั้งจากการปลูกฝังของสถาบัน กระแสหลักและการพบเห็นค่านิยมความรักแบบวัฒนธรรมย่อยในโลกแห่งความเป็นจริง

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ความแตกต่างด้าน “ระดับการศึกษา” และ “เพศ” มีผลต่อวิธีคิดเรื่องความรักของวัยรุ่นแตกต่างกันอย่างชัดเจน ส่วนโลกทัศน์ในเรื่องความรักของวัยรุ่นถูกสร้างขึ้นจากแหล่งอ้างอิงที่สำคัญ 2 แหล่ง ได้แก่ สถาบันทางสังคมและโลกแห่งความเป็นจริง โดยที่ภาพความรักในเพลงจะทำหน้าที่ “เสริมย้ำ” หรือให้คำอธิบายถึงวิธีคิดและการแสดงความรักที่ต่างออกไปจากการปลูกฝังของสังคมเหล่านั้นเป็นเรื่องปกติ

สาเหตุที่วัยรุ่นให้ความสำคัญกับเพลงไทยสมัยนิยมอธิบายได้ว่า เนื่องจากสื่อชนิดนี้สามารถให้คำอธิบายถึงเรื่องราวความรักแบบวัฒนธรรมย่อยของวัยรุ่นในโลกแห่งความเป็นจริง นอกจากนั้นสื่อดังกล่าวยังสามารถสื่อสารเพื่อ “บอกเล่า” เรื่องราวความรักของวัฒนธรรมวัยรุ่นออกไปในสังคมได้อย่างเปิดเผย

อภิรัตน์ รัตนานนท์ (2547, น. บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง “กระบวนการสร้างความเป็นจริงทางสังคมของตัวละครนางร้ายในละครโทรทัศน์” ด้วยวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ที่มุ่งวิเคราะห์องค์ประกอบสองด้านในกระบวนการสื่อสาร ได้แก่ “ตัวบทละครโทรทัศน์” (Content Analysis) และ “ผู้รับสาร” (Audience Analysis) เพื่อหาคำตอบว่า ละครโทรทัศน์สร้างความหมายหรือความเป็นจริงทางสังคมว่าด้วย “นางร้าย” อย่างไร และผู้ชมสตรีรับรู้ความหมายและสร้างความเป็นจริงต่อภาพ “นางร้าย” อย่างไร

ผลการวิจัยพบว่า ละครโทรทัศน์สื่อความหมายให้นางร้ายมีพฤติกรรมเบี่ยงเบนจากกฎเกณฑ์แห่งบรรทัดฐาน 4 ประการ ได้แก่ บรรทัดฐานทางเทคนิค (Technical Norms) วิถีประชา (Folkways) ประเพณี (Mores) และกฎหมาย (Laws) อย่างครบถ้วน โดยวิธีที่ละครโทรทัศน์นำมาใช้ในการสื่อสารความเบี่ยงเบนนั้น เป็นการลงรหัสออกมาเป็นภาพ (Visualised) ให้พฤติกรรมเบี่ยงเบนถูกสื่อออกไปในความหมายมิติต่างๆ นอกจากนี้ละครโทรทัศน์ส่วนใหญ่ยังลงรหัสให้นางร้ายมีจุดจบอันทุกข์ทรมาน เช่น เสียชีวิต ถูกทำร้าย ถูกข่มขืน ฯลฯ การสื่อสารความหมายเช่นนี้เป็นการชี้ให้ผู้ชมเห็นว่า สุดท้ายแล้วผู้หญิงที่มีพฤติกรรมเบี่ยงเบนจะต้องมีจุดจบอันน่าเวทนาอันเป็นการลดทอนอำนาจของผู้หญิงที่มีพฤติกรรมขัดแย้งจากกฎเกณฑ์แห่งศีลธรรม อีกทั้งยังเป็นการสร้างกรอบบรรทัดฐานให้มีความชัดเจนและแข็งแกร่งยิ่งขึ้น

สำหรับประเด็นเรื่อง "การถอดรหัส" ของผู้รับสารพบว่า ผู้รับสารใช้เกณฑ์หลากหลาย ในการนิยามความเบี่ยงเบนของนางร้าย แต่โดยภาพรวมผู้รับสารจะใช้บรรทัดฐานและกรอบทางศีลธรรมมาเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์พิจารณา

เจริญวิทย์ จิตติวารักษ์ (2544, น. บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง "การสร้างสารสนเทศและภาพตัวแทนของชายรักชายในเว็บไซต์ไทย" มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสร้างสารสนเทศและภาพตัวแทนของชายรักชายในเว็บไซต์ไทยในด้านความหมาย รูปแบบการนำเสนอ และศึกษาถึงอุดมการณ์ทางเพศของผู้ส่งสารที่มีส่วนกำหนดกระบวนการสร้างสารเกี่ยวกับชายรักชายในเว็บไซต์ไทย รวมทั้งการศึกษาถึงคุณลักษณะของการสื่อสารผ่านสื่อกลางคอมพิวเตอร์ต่อเรื่องดังกล่าว โดยผู้วิจัยได้เลือกกลุ่มตัวอย่างเป็นเว็บไซต์ของชายรักชายรวม 4 เว็บไซต์ในการวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่า สารสนเทศและภาพตัวแทนของชายรักชายในเว็บไซต์ไทยมีความหมาย รูปแบบในการนำเสนอที่ตอกย้ำภาพรูปแบบเหมารวม (Stereotype) ของชายรักชายที่สังคมและสื่อกระแสหลักเป็นผู้สร้างให้ นอกจากนี้ยังพบว่าชายรักชายได้สร้างสารสนเทศและภาพตัวแทนแบบใหม่ของชายรักชายขึ้นมาในพื้นที่ของเวปไซด์ ไลน์ เวป อุดมการณ์ทางเพศของเว็บมาสเตอร์นั้นมีส่วนกำหนดกระบวนการสร้างสารเกี่ยวกับชายรักชายในแต่ละเว็บไซต์ที่แตกต่างกัน ส่วนคุณลักษณะของการสื่อสารผ่านสื่อกลางคอมพิวเตอร์พบว่ามีส่วนเอื้อให้เกิดการแสดงออกถึงความเป็นรักร่วมเพศของตนได้มากกว่าสื่ออื่น

จากการทบทวนงานวิจัยที่ใช้แนวคิดการประกอบสร้างความเป็นจริงทางสังคมมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์ภาพตัวแทน (Representation) จะเห็นได้ว่า โดยส่วนใหญ่แล้วแนวคิดดังกล่าวจะนำมาศึกษากับสื่อประเภทบันเทิงคดี (Fiction) เช่น ภาพยนตร์ ละครโทรทัศน์ หรือเพลง เป็นต้น ซึ่งจะทำให้สามารถแยกแยะได้อย่างชัดเจนว่า อะไรคือสิ่งที่ถูกประกอบสร้าง สิ่งใดคือเรื่องจริงหรือเรื่องแต่ง แต่ยังไม่พบว่ามีงานนำแนวคิดเรื่องการประกอบสร้างความเป็นจริงทางสังคมมาเป็นกรอบในการศึกษาเนื้อหาที่ปรากฏในสื่อประเภทสารคดี (Non-Fiction) ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า เป็นสิ่งที่น่าสนใจศึกษาไม่น้อยไปกว่าเนื้อหาในรูปแบบบันเทิงคดี เนื่องจากคุณสมบัติอย่างหนึ่งของสารคดีคือ เป็นเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง หากมีการประกอบสร้างความจริงขึ้นในสื่อรูปแบบสารคดีผู้รับสารอาจจะแยกแยะได้ยากยิ่งกว่ารูปแบบบันเทิงคดี และภาพตัวแทนที่ผู้รับสารแปลความหมายได้ก็จะมีผลต่อความเชื่อ คล้อยตาม และจดจำว่าภาพตัวแทนดังกล่าวคือภาพตามสภาพจริงในสังคมได้ง่ายกว่าบันเทิงคดีเช่นกัน

ภาพที่ 2
แสดงกรอบแนวคิด (Conceptual Framework) ในการศึกษาเรื่อง
หญิงชรา : ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์ “คนค้นคน”

